

5

6-5904-

के र ल ग्र न्थ माला

1906.

विषयानुक्रमः

श्रीकृष्णविलास काव्यम्	सुकुमारकृतम्.
आश्चर्यचूडामणि श्रौटकम्	शक्तिभद्रकृतम्.
मानवेद चम्पुकाव्यम्	मानवेदराज कृतम्.

KOTTAKAL.

(Copy-right Registered.)

Palghat

PRINTED BY KAMPROM BROS.

RMIC LIBRARY	
Acc. No. 65901	
Class No.	
Date	11.12.68
St. Card	54/100
Class.	G22
Cat.	104
Bk. Card	5-29
Checked	204

श्रीकृष्णविलासे प्रथमस्मर्गः।

- अस्ति श्रिय स्तम्भ सुमेरुनामा समस्तकल्याणनिधिं गिरिन्दः।
तिष्ठ त्रिदं विश्व मनुप्रविश्य स्वेनाऽऽत्मना विष्णु रिवाऽऽर्जितेन॥ १
- मिथ स्तिरोभावविलोकनाभ्यां संक्रीडमाना विव बालकौ द्वौ।
पार्श्वेषु यस्याऽऽशु परिभ्रमन्तौ चन्द्रांशुमन्तौ नयतो दिनानि॥ २
- उच्चैश्शिखः काञ्चनगौरवर्ण स्तमो निगृह्यन् महसा निजेन
दीप स्त्रयाणा मिव विष्टपानां यो भाति पर्यन्तचरत्पतङ्गः॥ ३
- यस्याः पतित्वे विहिताभिलाषः करोति तीव्राणि तपांसि लोकः।
विभर्ति रत्नाकरमेखलान्ति मङ्केन पुत्री मिव यो धरित्रीम॥ ४
- महान्ति दानानि मखा नुद्भ्रान् पराञ्चि पानाशनयो स्तपांसि
शरीरिण शशान्तमलै र्मनोभिः क्लृपन्ति यच्छृङ्गनिवासकामाः॥ ५
- सुरा युगान्तेषु सह प्रियामि स्त्रिपेदिवःसो यदवित्यकासुः।
उदन्वता मैक्य मुपागतानां पश्यन्ति कल्लोलशतप्रचारान्॥ ६
- पुष्पाणि शय्या स्सुरपादपानां क्रीडागृहाः काञ्चनगङ्गराणि।
भवन्ति च स्वर्गविलासिनीनां रत्नांकुरा यत्र रतिप्रदीपाः॥ ७
- स्वर्गैकस स्वर्णमयीषु पीता श्वेतत्पियो रूप्यमयीषु भूषु।
नीला श्व नीलोपलमेदिनीषु ज्ञातुं मिथो यत्र न शक्नुवन्ति॥ ८
- दरीगृहोत्सङ्गतै रनूरोः कशाभिवातध्वनिभि स्सकंपाः।
सद्यः प्रिया नुज्झितमानदोषा स्सुराङ्गना यत्र परिष्वजन्ते॥ ९
- नेतुं त्रपानम्रमुखी रनीशा स्स्फुटानि यत्स्वर्णगुहान्तराणि।
सिद्धाः प्रयत्नेन विन नवोढा नयन्ति नीलोपलगद्वराणि॥ १०

यत्रोऽद्यतानां कुसुमापचाये कान्तासु कल्पद्रुमवाटिकासु विभान्ति सुतामविलासिनीनां पदानि लाक्षारसपाटलानि॥	११
पयोदमार्गव्यतिलघिनीषु हंसा शिशरःपुष्करिणीषु यस्या वर्षागमे प्यश्रुतमेघनादा न कुर्वते मानसदीर्वियातां॥	१२
छन्नेषु यस्मिन् कनकोज्वलाभि रामूलचूडं नवमंजरीभिः गन्धेन विज्ञाय पतन्ति भृंगा शश्रुगान्तरारग्वधपादपेषु	१३
मन्दाकिनी यच्छिखरे वहन्ती कुल्यापथाभ्यन्तरसंप्रविष्टा बालेऽव तदक्षणसंप्रवृत्ता दिने दिने सिञ्चति पुष्पवाटीम्॥	१४
श्रियाऽभिराम शशरणं सुराणा मलंघनीयो महता महिम्ना विराजमानो वनमालया च य शशाङ्गधन्वान मनु प्रयाति॥	१५
पुरा पुराणां त्रितयं दिशक्षो रुमापतेः कार्मुकतां प्रपन्नः मद्भ्येन वज्रांकुशमत्स्यचिह्नं योऽद्यापि तन्मुष्टिपदं दधाति	१६
शृङ्गाग्रभाजां सुरसुन्दरीणां मुखानि पश्य न्नमलानि चन्द्रः निगूहितु ब्रून मुरःकळङ्कं द्वियेऽव यत्सानुपथेन याति॥	१७
मनोभिरामे शिखरे तदीये सहोऽपविष्टं सुरसिद्धमङ्गैः अवोच दागत्य कृतप्रणामा कदाचि तुर्वी कमलाधिवामम्॥	१८
पुमा निवाऽहं भवतः पुरस्ता द्ब्रवीमि किञ्चि त्प्रतिपद्य धैर्यम्॥ पीडा मदीया पर मत्र हेतु त्रिर्लज्जता नन्वखिलोपहास्या॥	१९
सृष्टा स्वया दत्तवरा श्र दैत्याः भारेण मां संप्रति पीडयन्ति बले प्रपाणे च भवन्ति येषा त्रैवो पमानं कुलभूभृतोऽपि	२०
स्वविक्रमोन्मूलितराजकाना अयैषिणा मद्य परस्परेण। तेषां रणक्षोणिषु सिंहनादैर्निर्घातघोरैर्गिरय स्फुटन्ति॥	२१

मुहुर्बला दुन्नमयत्यहीन्द्रे मद्भारभुगं फणचक्रवाळं।	
मम प्रकम्पा श्र्लिताब्धिशैला दिग्दन्तिनो हन्त कदर्थयन्ति॥	२२
आशामुखेषु भ्रमता मजस्त्रं तेषा अमूभिः परिसर्पिणीभिः।	
तिरोहितां भानुमतो न्यूत्वा न का पि मां सम्प्रति संस्पृशन्ति॥	२३
सन्ना स्मि दैतेयभरेण सा हं फणीश्वर स्सीदनि मद्भरेण।	
तद्भारशीर्यान्निजकर्पस्य भिक्ता मवस्था द्कमठेश्वरम्या॥	२४
भारावपीदत्फणमण्डलस्य फणीश्वरस्यो परि दुस्थिताऽहं।	
आसन्नपाताऽस्मि तटीऽव नद्याः प्रवाहवेगेन विन्दुत्तमूला॥	२५
निवेदिता देव! मया दशेऽय मनुक्तिदोषो मयि नोऽपपाद्यः।	
निवेद्यते रक्ष्यजनेन दुःखं ततः परस्ता त्प्रभवः प्रमाणां॥	२६
इत्युक्तवत्या मुचितं प्रथिव्या अन्तावलेन स्तिमितो मुहूर्त्तम्।	
मुखानि पश्य न्नमृताशनाना न्देवः प्रजाना म्पति रित्युवाच॥	२७
नाऽसत्य मेत द्य दवोच दुर्वी स्वकर्मण स्साधु फलम्मया प्रं-	
मद्भर्त्सिता मा मवमत्य दैत्या बला दुपन्नन्ति जगन्ति यत्त	२८
अतीतकार्यानुशयेन किं स्या दशेषविद्वज्जनगर्हितेना॥	
सुरा! स्ममुन्मूलन माशु तेषां कर्तुम् यतद्भवं जगतां हिताय॥	२९
सद्य स्ममुत्तिष्ठत चिन्तया लं चिन्ता हि कार्यप्रतिबन्धहेतुः	
यामः प्रथिव्या सह तत्र यत्र नारायणो दानवकाळरात्रिः॥	३०
अश्वे व मित्यादरपूर्वं मेव स संस्वीकृतोक्ति स्सुरसिद्धमङ्गैः।	
सरोजजन्मा सह तैः प्रतस्थे विहायसा विश्वपते स्सकाशं॥	३१
एलापरिष्वङ्गलसत्तमालं वेलाधिरूढस्खलदूर्मिमालं।	
दृदर्शं धापा मनसो नुकूलं पयःपयोधे रचिगेण कुला॥	३२

ददर्श च क्षीरमयं समुद्रं कैलासशृङ्गोन्नतफेनकूटम् ।	
पुण्यं पयः केळिसमुत्सुकानां श्रिय स्सखीना मवगाहनेन	३३
आनन्दयामास दिवौकस स्ता नमघातशेषो मुनिमण्डलेन ।	
प्रकामपुण्यः पवनोपनीतो वैकुण्ठवक्षस्तुळसीसुगन्धः॥	३४
गन्धानुसारेण विसृष्टनेत्रैर्हिंरण्यगर्भप्रमुखै रमत्सैः ।	
नवार्ककरुपं दृष्टशे मुरारे वक्षस्थलीकौस्तुभरत्नधाम ॥	३५
अपह्नुताशेषमनोविकारं दिवि स्पृशां तूर्यरवेण मिश्रम् ।	
आकर्ण्य वैकुण्ठाविलासिनीनां गीतद्वर्वां हर्ष मयासिपु स्ते ॥	३६
आसत्ति मालक्ष्य विनीतवेषा स्वमौलिविन्यस्तकरा स्सुरा स्ते ।	
आलोकयामासु रशेपनाथं सविग्रहं पुण्य मिव प्रजानाम् ॥	३७
प्रवृद्धहेमाभरणप्रकाश न्तमालनीलं जलधौ शयानम् ।	
तद्विच्छिताब्धं पयसोऽतिपाना दनीश मुद्रन्तु मिवाऽम्बुवाहम् ॥	३८
तरङ्गवातेन पयःपयोधे रापूर्यमाणं करपाञ्चजन्यम् ।	
वामेन तिर्यं ग्वलता सलीलं संभावयन्तं मुहु रीक्षणेन ॥	३९
प्रतिक्षणं प्रेमविशेषजाभि स्संभावनाभिः कमलासनायाः ।	
पुराऽऽत्मना कल्पित मंबुराशेः प्रमार्जयन्तं मथनावमानम् ॥	४०
पर्यायतः पाणिधृतं सरोजं विन्यस्य विन्यस्य दृशोः पदव्याम् ।	
निद्रां प्रबोध च मुहु न्नेयन्तीं पद्मासनां सस्मित मीक्षमाणम् ॥	४१
स्वच्छस्वदेहप्रतिबिंबितेन फणाशमजालेन फणीश्वरस्य ।	
भास्वत्फलस्तोमनिरन्तरस्य वहन्त माभां वटपादपस्य ॥	४२
अजस्र मासीनरथाङ्गशङ्ख मतिप्रसन्नं कमलाधिवासम् ।	
सन्तापविच्छेदकरं प्रजानां हृद म्महीयांस मिनाऽभिगम्यम् ॥ ... ४३	४३

वक्तु म्मिथो राहुविचष्टितानि कर्णद्वयाम्यर्णं मुपेयिवांसौ।
 अलब्धकाला विव भानुचन्द्रौ रथाङ्गशङ्खौ दधतं कराभ्याम्॥ ४४
 द्वारस्थसेनापतिचोदितेन निवारिताः कञ्चुकिमण्डलेन।
 सुराः प्रमोदस्वलितैर्वचोभिः स्थित्वैऽव ते व्योमानि तुष्टुवु स्तं॥ ४५
 नमः परस्मै पुरुषाय तुभ्यं गिरां यिया मप्यपयि स्थिताय।
 अस्मान् पुन त्नातु मुदग्रमोहान् कृपाबला त्कल्पितविग्रहाय॥ ४६
 भार्गीरथी पादकुशेशया ते विनिर्गता विश्व मिद म्पुनीते।
 क स्त्वा म्पुन भावयतो जनस्य शुद्धिं परिच्छेत्तु मल म्मनीषी ४७
 अनन्तशक्ते रपविक्रियस्य तिस्र स्त्रिलोकीश्वर! शक्तय स्ते।
 वितन्वते स्थावरजङ्गमाना मुत्पादनक्षेमविलोपनानि ४८
 कटाक्षमात्रेण भवाम्बुराशेः पार म्परं प्रापयितु स्त्रिलोकीम्।
 सक्तु न्नमस्या पर मातर स्ते यत्नानुरूपं हि फलं क्रियाणाम्॥ ४९
 त्वं ज्योति राप स्त्व मसि त्व मुर्वी त्वं व्योम वैश्वानरसारथि स्त्वम्।
 त्वं जीववर्गः परम स्त्व मात्मा य न्नाऽसि कि न्नाम जगत्पते! तत् ५०
 नवाभ्रवर्णं नक्तिनायताक्षं पीताम्बरं हाराकिरीटिनं त्वाम्।
 वय न्तु सेवेमहि वीक्षमाणा स्सायुज्य मन्विच्छति क स्सुखार्थी ५१
 अल न्न निर्देष्टु मियत्तया त्वा मशेषनाथ! श्रुति रग्निमाऽपि।
 स एव साक्षात्क्रियसे पुन स्त्व महो जित न्न स्सुक्तै रनल्पैः॥ ५२
 तृणाय मत्वा निखिलानि शर्दिन्! पदानि वैधेयमनोहराणि।
 आवृत्तिशून्यं परमं पद न्ते वाञ्छन्ति वैराग्यधना महान्तः ५३
 इति स्तुतो देवगणेन देवो दयानिधि दर्शनवकाळरात्रिः।
 न्यषीद दुत्थाय भरावभुम्भे भुजङ्गतल्पे भुवनैकनाथः॥ ५४

विष्वक् स वैकुण्ठविलासिनीनाम् सलील मान्दोलितंचामराणम्। निवारय न्नप्रकरारविन्दैः कोलाहलं काञ्चनकंकणोत्थम्	११
प्रसादवत्या कर्मलासनादीन् सुरा नशेषा ननुगृह्य दृष्ट्या। उवाच वाच न्दशनाम्शुपूरैः समधयन् दुग्धमयं पयोधिं॥	१६
अधिज्यकोदण्डधरो निषङ्गी सन्नाहवान् पाणिभ्रूतैकत्राणः। अयं समाजो भवतां द्विपङ्क्तो भयं समावेदयति स्फुटं मे॥	१७
अलं विलंबेन दिवोकस! स्त भ्रिवेद्यता मद्य कृतो भयं वः। अयं करो दुष्टवधोत्सुकं मे सुदर्शनं न क्षमते निरोद्धुं॥	१८
इत्यूचिवांसं परमं पुमांसं नत्वा शिरोभि बहूश स्सुरा स्ते। आरूढहर्षातिशया स्व मर्त्य मार्गैर्भिर वक्तु मशेष मेव॥	१९
निवार्य सर्वा नपि वक्तुकामान मेनापति स्ता नमरान् करेण। सविभ्रमप्रेरितया पुरस्थं दृष्ट्या सरांजामन माजुहाव॥	६०
अथाऽऽगत स्तन करे गृहीत्वा नीतः प्रभो रन्तिक मञ्जयोनिः। वक्तुं नियुक्त स्स कृतप्रणामो विज्ञापयामास विनीतवेषः॥	६१
वयं त्वया दत्तविभूतयोऽपि मोहातिरक्ता द्भिमन्यमानाः। कृच्छ्रे पुन स्त्वां शरणं ब्रजन्तो हा निस्त्रयाणां प्रथमे भवामः॥	६२
अपारदुःखार्णवपोतपार्श्वी त्वया कृपा सुद्वहताऽतिगुर्वीघ्। कृतघ्नताजन्मभुक्ता ममीषा मस्माक मर्त्ये न कि मन्वभावि॥	६३
मनसिलोकस्य विगर्हणीयं प्रतिग्रहे वर्जयता जुगुप्ताम्। पुरा पुरस्ता द्बलिदानवस्य प्रसारितो नाऽप्रकर स्वया कि॥	६४
देत्याधिराजेन हिरण्यानाम्ना पर्याकुलं वातु मशेषलोके। इदं तु दिव्यं पण्डित्य रूपं न त्वं कि माम्पी नरतिर्यगात्मा॥	६५

स्वविक्रमाक्रान्तसुरासुरस्य रक्षःपते निर्ग्रहणादरेण।

भूत्वा सुतः पङ्क्तिरथस्य राज्ञ स्ता न्ता मवस्थां न कि मन्वभू स्त्वं॥ ६६

अनेकधा पालयितार मेवं सम्प्रत्य पि त्वां शरणं प्रपन्नाः।

सन्तापकारी ननु च्चातकानाम् भूयो पि भूयो पि पयोद एव ६७

त्रिश्वं विद न्नप्य विद क्षिप्त त्वं नाथा नुगुडक्षे भयहेतु मस्मान्।

अनुग्रहस्यै त दपि प्रभृणाम् प्रायः प्रकाशान्तर माश्रितेषु ६८

तपोभि रुग््रे भगवन्! सुराणा मद्भयभावं दनुजाः प्रपन्नाः।

पाताल मुर्वीं अ विजित्य दर्प्पा दुपक्रमन्ते दिव मद्य जेतुम्॥ ६९

न जातु शून्यः कुलिशेन पाणि वेशे न मुक्तं मणिकङ्कटेन।

शक्रस्य दैत्यागतिशङ्किनोऽस्य नाऽसज्जित स्तिष्ठति वारणेन्द्रः॥ ७०

दण्डं यमात् पाश मपा मयीशात् खड्गं कुबेरात् कुलिशं मघानः

आदातुकामः प्रहिणोति दूतान् कस स्वदोर्विक्रमनिर्जिताशः ७१

रणे विनिर्जित्य बलं सुराणां पराक्रमेणाऽप्रतिभेन वीरः॥

भोजेश्वरः क्रीडति सावरोधो मूलेषु सम्प्रत्य मरद्भुमाणम्॥ ७२

धनुर्धराध्यासितवप्रशीर्षा द्वाः पालनव्यग्रसमग्रयोधाः।

प्रवीरनिर्भर्त्सितकान्दिशीका स्थातुं न जानाति पुरी सुराणाम्॥ ७३

हा हेऽति विक्रोश दनाथ मेत द्विश्वं जगत् पीडयतः प्रकामम्।

त्वया विनाऽन्य स्त्रिषु विष्टपेषु न कर्तुं मीष्टे नरकस्य भङ्गम्॥ ७४

प्रलम्बकेशिप्रमुखा स्तथाऽन्य परस्सहस्रं परियन्ति दैत्याः

निर्घातकल्पे निजसिंहनादे विदारयन्तो वियदाह्वेषु ७५

पड मून न स्मान्ति हिरण्यनाम्नो दैत्यस्य पाताळतलाधिवासाः।

ते न्न क्रियन्ते दुरिनानि यानि वक्तु न्न शक्यानि मुकुन्द! तानि ७६

तेषां म्महीद्वप्रतिमाकृतीनाम् भारं मही सोढु मसा वशक्ता । अस्मान् पुरस्कृत्य भवत्सकाशम् प्राप्ता निजच्छेशनिवेदनाय	७७
त देत दावेदन मस्मदीयम् श्रुत्वा प्रमाणं प्रभु रित्युदीर्य । विधि व्यरंसी द्विहितप्रणाम स्स चाऽपि गंभीर सुवाच देवः॥	७८
अलं विषादेन दिवौकसो! व स्समीहितं हस्तगत म्मनुद्भवम् । व्रतं हि मे केवल भेत देव संरक्षणं य च्छरणागतानाम्॥	७९
मा मर्थयन्ते वसुदेवपत्न्यौ पत्नी च नन्दस्यसुतं गुणाढ्यम् अंशद्वयेन व्रतकांशताङ्गी स्तिस्रोऽपि ताः पुत्रवती विधास्ये ॥	८०
इयञ्च लोकवितयस्य माता मायाभिधाना मम शक्ति रभ्रया । कार्याणि वः कान्यपि कर्तुकामा जनिष्यते जन्मविनाशशून्या ॥	८१
तत् गच्छत स्वर्गं मपेतखेदा न कालहानिः परिशङ्कनीया अनेन शाङ्गेण शपे शरै र्व स्सद्यो मनश्शल्य मपाकरिष्ये ॥	८२
इति त ममरलोकं सान्त्वयित्वा स देव स्सपदि नवघनाभः पद्मनाभ स्तिरोभूत् । स च विहितनमस्य स्तस्य वाचं प्रशंसन् निजपद मभिपेदे हर्षपर्याकुलात्मा	८३

इति कृष्णविलासे

प्रथमस्सर्गः॥

अथै कदा पुत्रफलानि सम्य ग्त्रतानि बाह्योपवने चरन्तीम् । रथेन कंसो वसुदेवयुक्त स्स्वसार मालोकयितु अगाम ॥	१
स्फुरत्प्रभापञ्चविताङ्ग्यष्टिं कथाञ्चि दूढस्तनमञ्जरीकाम् । तत्राऽळकै ष्वृष्टपदिनी मज्जानात् स तां लतामद्भ्यगता श्विरेण ॥	२

मा सन्नताङ्गी नियमावसाने ज्येष्ठाय तस्मै विदधे नमस्याम् ।	
स चाऽऽशिषां ता मनुगृह्य साङ्गीं भोजेश्वरो वास्य मिदं बभाष ३	३
अद्याऽपि बालाऽसि सुता ननेकान् प्रसोष्यसे किं व्रतयातनाभिः।	
पश्याऽधुना पल्लवसूतिकाले किं कल्पते चूतलता फलाय ४	४
कुशाऽपि कामं विरम प्रयासा न्मनोभिरामा ननुभुङ्क्व भोगान् ।	
अङ्गानि ते सन्नतगात्री! दुःखं मृणालकल्पानि कथं महेरन् ५	५
ता मेव मुक्त्वा स तु साभ्यनुज्ञाम् रथं समारोष्य सहे व पत्या ।	
प्रयातुकामः पुर मन्तरीसे शुश्राव वाचं शतधारकल्पाम् ६	६
त्वदन्तिकस्था सहजाशमी यम् प्रसोष्यते पुत्रमयं कृशानुम् ।	
मरुत्समिद्ध स्म तु दुर्निवार स्त्वां भस्मसात् कंस! करिष्यती ति ७	७
निशम्य तन् भूतवचो निकामं कंस स्स रोषागमदुर्निरीक्षः।	
कृपां परित्यज्य कृपाणपाणि स्वसु वधाय स्वय मुद्यतो भूत् ८	८
नृशंसकृत्ये नितरां प्रवृत्त मुदग्रकोपस्फुरिताधरोष्ठम् ।	
प्रमादय ज्ञानकदुन्दुभि स्त मुवाच धीमा नुपपत्तियुक्तम् ९	९
अल न्त्वा नेन वधोद्यमेन त्वया विधेयो नृपते! विमर्शः।	
किं मेष ना श्रावि विचारशून्यम् व्रजन्त्य नर्था इति साधुवादः १०	१०
भयेन युद्धेषु पुरन्दरादीन् सुरान् पराच स्त्रपया विमुञ्चन्	
महेश्वर! स्त्रीवधार्थं स्मिन् कथं तत्रो पक्रमते कृपाणः ११	११
अनेन किं वा तव जीवितेन यदक्षणं स्यात् सहजावधेन ।	
गुणेन केना पि हि लब्धनाम्ना मपि स्वनाशा दयशो गरीयः १२	१२
प्रपद्यमानस्य सदाऽभिवृद्धिम् दिवानिशं प्रीणयत स्त्रिलोकीम् ।	
भवद्यशश्चन्द्रमसोऽस्य मा भू न्नवः कलङ्को भगिनीवधेन १३	१३

- स्वसु वर्षेनाऽस्य भवे दकीर्तिं रेन न्यजेयु स्सुहृदोऽपि भीताः।
इत्ये ष नूनं भुजनिर्जितै स्तै स्सुरैः प्रयुक्त स्सुमहा नुपायः॥ १४
- कालेन त दक्ष्यसिं य न्मदुक्तम् मा भू त्त्वाऽस्मि न्विषये विशङ्का।
तथाऽपि चेत स्तव शङ्कते चे दांकर्ण्यता न्तर्ह्य परः प्रकारः १५
- सर्वाण्य पत्यानि वशे तवाऽहं जातानि जातानि समर्पयिष्ये।
तन्निग्रहं वा तदनुग्रहं वा विचिन्त्य कर्तासि दशानुरूपम्। १६
- किं बुद्धिमान्द्येन निजेन तस्य किं भागधेयेन वराङ्गनायाः।
बलेन किं वा भवितव्यताया स्तथेऽति जग्राह वच स्तदीयम्॥ १७
- वधप्रवृत्तो वसुदेवमन्त्रप्रभावसंस्तंभितघोरकर्मा।
निवृत्य निस्त्रिशमहाभुजङ्गो महीभृतः कोशबिलं विवेश ॥ १८
- सत्या नु सा स्या दशरीरिणी वाक् सत्यं द्विमेत द्वसुदेववाक्यम्
वितर्कय त्रेव मुदस्तकेतुं पुरीं प्रपेदे मणितोरणाढ्याम् १९
- आलोकनै मौक्तिकेषु भूपतीना मासञ्जय न्नञ्जलिबन्धनानि।
स वैमनस्येन मुखस्थितेन भयावह स्त्वं भवन जगाम २०
- विशङ्कमान स्त्वगृहोपकण्ठे तौ सद्मनि क्वाऽपि विधाय गुप्तौ।
पराक्रमाक्रान्तसमस्तलोकः पुरेऽव भोगा नय मन्वभुङ्क्त। २१
- माया हरे स्ताऽथ हिरण्यपुत्रान् या न्देवकीर्णगर्भगता नकार्षीत्
भोजेश्वर स्सत्वर मेत्य भीत्या ता ज्ञातमात्रा नवधी त्क्रमेण ॥ २२
- जगद्विभूत्ये परमस्य पुंसो यो देवकीर्णगर्भ मविक्ष दंशः।
आकृष्य तस्मा न्मुरवैरिमाया तं रोहिणीगर्भगत ञ्कार ॥ २३
- चकास सप्तच्छदपाण्डरेण सुतेन सा गर्भतिरोहितेन।
वलाहकान्तार्हितशीतभानो दिंशो दशां वृत्तजितः प्रपन्ना २४

- तत स्समाहादन मीक्षणाना मसूत पुत्रं शरदिन्दुकल्पम् ।
 प्रकर्षं माप म्रुदयेन यस्य सद्य स्समुद्रा इव सत्ववन्तः २५
- पत्यु स्समादिष्ट मिदं विधाय शेषं चिकीर्षु स्सुरकार्यं मार्या ।
 चराचराणा अगतां सवित्री सा श्रद्धधे जन्मभुवं यशोदाम् ॥ २६
- अथ प्रजाना मभिवृद्धिकामो देवो दयायाः किल जन्मभूमिः ।
 स्वजन्मने जन्मविनाशहेतुः प्राप्य स्सतां प्राप स देवकी न्ताम् ॥ २७
- कृशावलम्बा कुचयो गर्गिष्णा सा देवकी सन्नतगात्रयाष्टिः ।
 जगत्रयीपुण्यकृतावलम्बा बभार गर्भेण जगन्निवासम् ॥ २८
- अन्त ईधाना सरसीरुहाक्षं स्तेनाऽवतारेण भुवं पुनाना ।
 सा देवकी सा च कवेरकन्या मिथोऽदधाता मुपमानभावम् ॥ २९
- अलं निवासाय न यस्य विश्वं वसन् स गर्भे मुमुदे मुकुन्दः ।
 परोपकारप्रभवं हि दुःखं पुंस स्सुखायै व महत्तरस्य ॥ ३०
- बहि स्स्फुरन्त्या करपाञ्चजन्यत्विवेऽत्र विष्णो रुदरस्थितस्य ॥
 अधत्त तस्या स्तपनीयवर्णा मधूकपुष्पच्छवि मङ्गयाष्टिः ॥ ३१
- बभार हारं कुचयो न्नं तन्वी न पादयो न्नीपुर मामुमोच ॥
 दधौ मणिं भारभिया न मौलौ त देव केवल्य मभूषय त्ताम् ॥ ३२
- दशः प्रयत्नेन दधौ तिरश्ची रुवाच मन्दं निभृतञ्जहास ।
 शनै र्ययौ दत्तकरा सखीभि र्भृशं त्रिशश्वासं च तावतै व ॥ ३३
- सहैऽव हर्षेण सुधाशनानां सहै व पुण्येन वसुन्धरायाः ।
 भयेन भोजधिपते श्र देव स्सहै व गर्भे ववृधे मुकुन्दः ॥ ३४
- शिराभि रूडेन वनस्पतीनाम् फलोपहारेण निवेदितर्द्धिः ।
 प्रावृद् समासादितसूतिकाला न्ता न्देवकी न्दष्टु मिवा जगाम ॥ ३५

अथैऽकदेशा इव वारिराशे रुञ्चैःपुरोमारुतविप्रकीर्णार्णः। वृता स्तट्टिद्विदुमवच्छरीभिर्विरजिरे व्योमनि वारिवाहाः	३६
वलाहकव्रातभवैस्तमोभिर्दिनेषु दुर्बोधपुरस्थितेषु। न कश्चिदासीदभिसारिकाणाम् विद्युत्प्रकाशेन विनाऽन्तरायः	३७
पयोदभस्त्रान्तरनिर्गतेन ज्ञाट्कारिणा चण्डसमीरणेन। वियोगिनाञ्चेतसिमेघकालस्मन्धुक्षयामास मनोभवाग्निम्	३८
स्मरेण लोकत्रितयेश्वरेण संभाविता ज्जीवितनिर्विशेषम्। ऋतोर्वसन्ताज्जलदागमस्य जहार जातिर्निखिलन्निकर्षम्	३९
बलात्पृहीता इव वैतसीभिश्शाखाभिः सरूढमदा इवोऽञ्चैः। परिस्खलन्त्यो निखिलास्तट्टिन्यो जग्मुर्ज्जीवाः दुग्धमटफेनहामाः	४०
उदारसौरभ्यवशीकृतानामन्वीयमानः पटलैरच्छीनाम्। अकल्पयन्केतकमातरिश्वा मनोभवस्याऽपि मनोविकारम्	४१
अत्यम्बुपानप्रभवस्य कर्तुमन्तर्जटिप्रः प्रतिमंविधानम्। पपुस्तिरस्कारपदेन मेघा मयूखमाला मराविन्दबन्धोः॥	४२
रराज खर्जूरफलप्रकाशं नवं पयः काननपल्वलेषु। पयोदवृन्दैः परिपीय मुक्तम् प्रभाकरस्येव मरीचिजालम्	४३
महीभृता मूर्धसु दत्तपादं विलोक्य मित्तं विहतप्रतापम्। मग्ने जले मर्तुमिवाऽरविन्दे मधुव्रताश्चुकुशु रन्तरीक्षे॥	४४
निषण्ण्य हंसा मधुरैर्वनोभिः पद्माकरं लब्धसमीहितार्थाः। मद्यो ययुस्तस्य विपत्तिकाले जलाशयानां प्रकृतिः किलैषा	४५
प्ररूढसस्याः फलमूलशाकैर्न्निरन्तरास्त्वादुनवोदकाब्धाः। वल्लीजुषाञ्चेतसिपामराणां धृतिं परामादधिरेवनान्ताः	४६

श्री ग स्तु.

* आ श्व र्यं चू डा म णि :

प्रथमोऽङ्कः

नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः.

वीचीस्थाने सहस्रं मरतकपरिधस्पर्धि बिभूत् भुजाना
मुत्फेनो हारजालै ररुणरुचि रनन्ताहिरलप्रभाभिः

हरिश्चैश्वर्यपतये नमः अविघ्न मस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः प्रस्तावे कर्मणां यस्य
प्रमाणं कुर्वते बुधाः प्रत्युहाना त्रिवृत्यर्थं तन्नमामि गजाननम् १

गुरवो नः प्रसीदन्तु गुरुकारुण्यशालिनः अन्तर्वासिमनःपद्मसमुन्मीलनभा
स्करः ॥२॥

अयं नाटकारंभे शिष्टाचार मनुविदधानः कवि त्राख्यादौ सामाजिकजन मनु
प्रवक्तव्य मार्शीर्वादं त्रिवन्ति वीचीस्थानइत्यादिना अस्य च कविना नर्तकमु
खेन देवतास्तुतिरूपमङ्गपूर्वकं कृतस्याऽऽशीर्वादस्य नाटकनिबन्धनाविघ्नपरिसमाप्तिः
फलम् नर्तकस्य च नाट्यादौ तत्कीर्तना दात्मना प्रयुज्यमानस्य नाट्यप्रयोगस्याऽविघ्न
परिसमाप्तिः अत्र च नान्द्यन्ते ततः प्रविशतीत्युक्त्या नाट्याः कृतत्वेनाऽन्यमानत्वात्
कथासूत्रकारस्यैवाऽयं मार्शीर्वादः न नान्दी सूत्रधारस्य तथाचोक्तं “ प्रसाद्य रङ्गा त्रि
ष्कामे त्सूत्रधार स्सहानुगः प्रविश्य तद्ग दपरः काव्यार्थं स्थापये नटः ” इति नान्य
न्ते प्रविशतीत्युक्ते नान्द्यन्त एव प्रवेशः न तु ततः पूर्वं मित्यर्थस्याऽविधेयत्वा त्रान्याः
पूर्वकृतत्वमेव सिद्ध्यति नप्रवेशस्याऽऽनन्तर्ये इत्यत उक्तं तत इति आनन्तर्योक्त्या च
अनन्तरं कर्मानुष्ठाननिरासो व्यज्यते तेन च नान्दी मारभ्य भरतवाक्योक्तेः प्रयुज्य
मानानां नाट्यकर्मणां परस्परसंबन्धं सूचितः अनुकार्यतादात्म्यबुद्धिगोचरस्य नटस्य
प्रेक्षकैः प्रत्यक्षेण वर्त्तमानतया गृह्यमाणत्वात्सर्वत्रैव प्रविशतीति वर्त्तमाननिर्देशः अ
न्याक्षरमनेकार्थं सारवत् गूढनिर्णयं अस्तोभ मनवद्य अ वाक्यं सूत्रं प्रचक्षते इत्युक्त
लक्षणं सूत्रं वाक्यं धारयतीति सूत्रधारः एवं प्रविष्टेन सूत्रधारेण सामाजिकहृदयावर्जना

सूत्रधारः. (परिक्रम्य. नैपथ्याभिमुखं भवलोकाय) आर्ये ! इत म्नावत्
प्रविश्य नटी.—

१. नटी—अ३अ ! इअस्मि

१. आर्य ! इय मस्मि.

क्ष प्रहृतैकत्वमविवक्षितं एतच्च भुजान्तरवर्तिना मायुधान्तराणां मुपलक्षणं भगवत्-
भुजानां सहस्रायुधभृत्वं जगद्रक्षकत्वञ्च प्रसिद्धमेव यथोक्तं विश्वत्राणैकदीक्षास्त-
दनुगुणगणक्षत्रनिर्माणदक्षाः कर्तारो दुर्निरूपाः स्फुटगुरुयशसा कर्मणा मत्भुता-
नां शार्ङ्गबाण इकृपाणं फलकमरिगदे शङ्खपद्मी सहस्रं बिभ्राणा शशस्त्रज-
लममदधनुर्हरं बाह्वोमोहहानिम्. अन्तः उदरेचराचरात्मकञ्जणत्विभ्राणः नच
प्रलयकाल एव भगवतस्तादवस्थमिति वाच्यकृष्णेन स्थितिकालेपि आत्मोदरे
यकललोकविस्तारस्य स्वमात्रे दर्शितत्वात् अस्य समुद्रविशेषणत्वे स्थावरान् पर्व-
तवनान्दान् जंगमाञ्चलमानुषादींश्च बिभ्राणः अत्राप्येकत्वमविवक्षितं अन्तर्हृदये
अनिर्वापणाय मविना नित्यं साच्चदानन्दं ब्रह्मज्योतिं बिभ्राणः अन्यत्रौ वाग्निं अत्रा-
र्यश्लोककारः देवतः कालतोषस्तुतश्चापिच्छेद्यस्यात्मज्योतिषो हृदये बिभ्राण इति
देशपरिच्छेदः कान्पनिक इतिज्ञेयं एवं विशेषणैर्भगवत्स्समुद्रसाधर्म्ये सिद्धे समुद्रेक-
देशे शयितस्समुद्र इवेत्युपमावाक्यस्यावृत्त्या उत्प्रेक्षालकारां प्याधीयते प्रकृतस्य
भगवत्स्समुद्रत्वं न संभाव्यमानत्वात् यथोक्तं. संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य संभेन
यत् इति अत्र शार्ङ्गधन्वेत्यनेन जगद्रक्षणोत्साहत्वेन शार्ङ्गधनुर्विशिष्टत्वेन च भ-
गवत् उपदानं अस्मिन्नाटके तदंशभूतस्य जगद्रक्षणार्थं भवतीर्णस्य रामस्यनेतृत्वं तच्च
रितस्य जगद्रक्षणं निमित्तस्य धनुर्व्यापारमाद्य रावणादि वधस्याधिकारिकवृत्तस्य च
दर्शयति. एवं प्रत्यूहनिवारणसामाजिकावर्जनफलमाशीर्वादं विधाय भारती
वृत्त्यभूताऽऽमुखप्रस्तावाय परिक्रमणनैपथ्यशालावलोकनपूर्वकधर्त्रीमाकारयति
आर्ये इत्यादिना.

भारतीसंस्कृतप्रायोवाग्यापारो नराश्रयः भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीचीप्रहस-
नामुलैः इति भारतीलक्षणं आमूलखञ्जं लक्षितं सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विट्प
कश्चिन्नयं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्तया यत्नदामुखं प्रस्तावनावेति आर्ये इति नटी सूत्र

मव्याख्यानं चूडामणिनाटकं

द्वय—आर्ये !

अभिरञ्जिनी जनानाम् सहायसाक्षाद्गुरुरूपदेशेन ।

धुरमुद्रहामि गुर्वीम् नृप इव भरतादिभिर्वोढाम्

॥२॥

भूतोः परस्पराङ्गानमार्थे शब्देन कर्त्तव्यं भगवन्तो धरेर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिगिनः विप्रा-
माया प्रजाश्रार्था नदी सूत्रभूतौ मिथः इति अत्रार्थे शब्देन श्रेष्ठयवाचिना नाश्र-
प्रयःगोचित विशिष्टगुण संपन्नत्व मपितस्यालक्ष्यते इतस्ताव दागम्यता मिति शेषन्ता-
वच्छब्देन प्रायम्यवाचिना प्रथममागम्यता मनन्तर म्हाकार्यान्तर मप्यस्तात सूचि-
तं ततश्चत च्छवणौ त्सुक्येन तस्या आगमन संभ्रमो दशितः अत एव प्रविश्येत्सुक्यं
यत्र संभ्रमादि चित्तविकार मवलंभ्य पात्रप्रवेगः तत्र ल्यवन्तेन प्रवेशक्रिया मुक्त्वा
हेत्युत्तरक्रिया पदाद्याहारेण वचनशेषतया प्रवेशनस्य निर्देशः आर्य इयमस्मीति आग-
तेति सिद्ध्यति अत्र प्रत्यक्ष सिद्धस्यागमनस्य निवेदनेन तच्छवणौत्सुक्य मवरम्यते.
एवन्तदौत्सुक्य दर्शनेन प्रसन्नो भूत्वा चिकीर्षितं कर्मनिवेदयति. आर्यं नाश्रप्रया-
गं सहकारिणु प्रदानमृते. अतस्त्वां विना कस्मिं अन्यस्मि एतं त्रिवेदयामि इति भावः
इदानींङ्गीञ्चक्षुर मुद्रहामि अवश्य कर्त्तव्यत्वेन अश्रवस्यामि किरुपामिति विशेषजि-
ज्ञासायामाह भरतादिभिर् वोढामिति. अनेनाद्य प्रयोगात्मिका न्धुरमित्युक्तं भवति.
भरत मुनिर्हि विरिञ्चप्रणीत नाश्रवेद मभ्यस्य तत्प्रयोगं कृत्वा तद्विषयनिबन्धनञ्च-
कार ययोक्तं उद्भृत्योद्भृत्य सारं य मखिलीनयमा नाश्रवेदं विरिञ्च श्रुते तस्य प्रयोग
म्मुनि रपि भरत इति भरतादिभि रित्यनेनार्वाचीनानां नाश्रप्रयोगस्य तदुपज्ञत्व न्दर्श-
यति भरतमुनिना यथा प्रयोगप्रकारो निर्व्यूटः तथा प्रयोक्तु मश्रवसाय इत्यपि दर्शि-
तं आदिशब्देन संप्रदायप्रवर्त्तकानां आचार्याणां ज्ञहणं वोढा मित्यस्यैकपदत्वे साधुत्वं
श्रित्यं पृथक्पदत्वे वाशब्दस्य विशेषणसमुच्चयार्थत्वेन कथाश्च दुपयोगः गुर्वी मिति
भरतोक्तप्रयोगप्रकारसंपादनेन नायकेतिवृत्तरसादिमहिम्नाऽनोपत्करप्रयोगा मेवंविधगु-
रुतरनाश्रप्रयोगं कर्त्तुं कथ मश्रवस्यतात्यत आह गुरुरूपदेशेनेति बाल्यात्प्रभृति पति-
चरणादिभिः प्रसादितानां म्हातीर्थीनां शिक्षापूर्वकेणोपदेशेन उपदिष्टस्य पुनः पुन
रभ्यासेन च इत्यर्थः यथोक्त केशोरात् प्रभृति प्रसादितमहातीर्थस्य शिक्षाबला दभ्यासा
च्च जितभ्रमेण विदुषायेन प्रयोगश्रिया विद्याया निजया स्वतो गुणवता माधुर्माधीय-
ते शोभार्थे च परं स एव विदुषां सम्यक् प्रसूते रसान् इति अत्र मदाङ्गानं किमर्थं
मित्यपेक्षाया भाह सहायसाक्षा मिति अनेन चैकनायकप्रयोज्यभाणादिव्यवच्छेदः कृतः

नटी—

१. अ०अस्स गुरुअं दाव अहिआरं आआरो एव्व सुएदि.

९. आर्यस्य गुरुक त्ताव दद्विकार माकार एव सूचयति.

यथोक्तं भाष्ये स्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा यत्रोपवर्णयेद्देको निपुणः पण्डितो विदुः इति सहायै स्तत्तत्पात्रोचितपाठगीतिगतिरसप्रयोगादिनिपुणं स्सह संयतो निस-
गेषो नाटकप्रयोगस्य सहायसाध्यत्वं अत एव त्वदाह्वानं कृतं एव मतिप्रयत्नसाध्याया धुं
रः किंप्रयोजनमिदं आह अभिरञ्जनीञ्जनानामिति नहि कस्यचिदन्यस्य क-
र्मण एव सर्वजनानुरागफलत्वं मस्ति जनानुरागश्च सर्वसंपत्कारणं यथोक्तं जनानुराग
प्रभवा हि संपद इति अतो जन्मान्तरार्जितसुकृतपरीपाकेनैवेयं विद्या लभ्यते यथोक्तं
अपि लभ्येत विद्वद्धि मूर्च्छितं रभ्यासक्रोशलात् न तु नाटकविद्येयं सर्वलोकानुराजनी
अतो धर्मत्वात् परमप्रयोजनत्वाच्चास्या न्युक्तिं महा नादगः कार्य इत्यर्थः नृप इवेति
यथाऽद्यतनो राजा पूर्वराजन्यैर्भरतादिभि रूढां पुरमुद्रहति तथेत्यर्थः नानाविधानुप्रा-
प्तानियम्यजनानुरूपानुग्रहनियमनादिव्यापारस्य परमोत्साहसाध्यत्वात् गुर्वी अत्राप्य
र्थशास्त्रादिगोचरो गुरुपदेश उद्यमने हेतुः अमात्यादिसहायसापेक्षत्वं जनानुरागफलत्वं
उच्यतेऽत्रापि विद्यत एव अत्रार्थश्लेषस्योपमाङ्गत्वं उक्तं उच्यार्थश्लेषस्य लक्षणं श्लेष स्स
याक्यत एव कस्मिन् न्ययानेकार्थता भवेदिति अत श्लेषेण नृपनटधुरयो रसाधर्म्यं
वरात एव एकरूपव्यापारोद्बुधनात्मक घटस्य नृपसादृश्यं प्रतीयत इति श्लेषस्य तदङ्गत्वं
“ प्रविश्य रज्ञा निष्कामे त्सूत्रधार स्सहानुरागः स्यापकः प्रावेशतत्र सूत्रधारसमाकृतिः
दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो भिन्न मन्यतर स्तयोः सूचयेद्वस्तुबीजं वा मुखं पात्रं मथापि वा ”
इत्युक्तलक्षणा नुसारिण वस्तुसूचनमपि कृतम् रामो ह्यगस्त्यादीना इगुरुणा मुपदेशेन
सर्वराक्षसवर्गात्मका म्महोत्साहसाध्यसेतुबन्धादिगर्भत्वेन गुर्वी सहायभूतसुग्रीवादिभि
स्सह साध्याञ्जगद्रक्षणफलत्वेन सर्वरसाभिरञ्जनी न्युरं कर्तुं मध्यवसाय मकार्षी
दिति गुरुशब्देन मातार्पावृत्तिवक्षायां गुरुपदेशेन सहित इति थोज्यम् एव मुक्तविशेषण
निरीष्टाया धुरो रूपकान्तरगोचरत्वेना पर्यवसानां घाटकैकविषयत्व मवधार्यं तद्विशेषाज्जि
ज्ञासया तदुक्तं गौरवातिशयं मुक्तिस्तत्त्वाद्भूतेनानुभावेना लक्ष्या नुपदिशति आर्यस्ये
ति आधिक्यत इति कर्मव्युत्पत्त्या अधिकारं नास्त्रप्रयोगः तस्य गौरवं वृष्टं कृतफला

सूत्र—

अथकिं सुन्दरि ! ननु बहूना मसाधारणो दुर्गमः पन्थाः

मटी—

१. अत्र अ किं असाधारणं चि पुच्छदि.

१. आर्य कि मसाधारण मिति पृच्छयते.

मञ्जुत्वर्षात्वादि राकार एव तावत् प्रथमं वचनात् पूर्वमेव सूचयति न त्वत्र वचनार्थे
 क्षा यत् आकारेण वचना दपि स्फुटतर मत्रगम्यते अतो धिकारिगौरव न वक्तव्य मेव
 अधिकार गुरुत्वहेतु स्तु वचनसापेक्ष इति वाक्यपर्यवसानं आर्यस्याकार एवेत्यन्वयः
 एव भूतदुक्तिसूचितानिज्ञास्वत्वं गौरवहेतुं विवक्षन् नुक्त मेवाऽयं मनुमन्यते अथकिं मिति
 असाधारणः पन्था इत्येवो ननु इत्यन्वयः अत्र बहूना मिति षष्ठ्या नलोकाव्ययेति प्रति
 वेधेऽपि मुख्यं किञ्चतात्मना मित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण साधुत्वं पथिशब्दे ह्यभिमत
 तद्देशान्तरप्राप्तिसाधने संस्कृते देशविशेषे मुख्यया वृत्त्या प्रसिद्धः तत्राऽभिमतसाधनस्य
 भ्राम्यो गुणः तं लक्षयित्वा तत्तद्गुणयोगेषु विद्याविशेषेषु गौण्या वृत्त्या वर्तते अत्र प्रक
 रणेमाऽयं नाटके च पर्यवस्यति विद्यान्तरेष्वप्यस्य प्रयोगो दृष्टः यथा ऋजुकुण्डलनाना
 पद्यजुषा नृणा भेके राभ्य स्व मसि पयसा मर्णव इव ” इति योगीप्रवृत्तिः पूर्वं रेवं
 लक्षिता “ अस्मिन्नेव विना भूतप्रतीतिं लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणै योगा दृष्टे रिष्टा तु
 गौणता ” इति प्रकृततरगाभ्यां दार्यप्रौढतादित्रयचनगुणशालितया प्रतिपाद्येति वृत्तादिसौरवे
 णा साधारणो लोकोत्कृष्टो यो नाटकविशेषः स बहूनां दुर्गमः दुष्करप्रयोग एव ननु
 रक्तं कस्यचि तु पुण्यशालिनोऽभ्यसाद्यतिशयेना तिप्रयत्नसाध्यप्रयोगोऽयं मेव दपि
 अत एव भूतनाटकयोचरत्वेन ममा धिकारस्य गुरुत्वं युक्तमेवेत्यर्थः अथवा दुर्गमी
 षः पन्था स्त बहूना मसाधारण हसाधारणो न भवति “ अप्रादुर्भोजीब्राह्मण ” इति
 वत् प्रसज्यप्रतिषेधे नन् गोभीर्यादिगुणयोरा द्दुष्करप्रयोगो यो नाटकविशेषः स्तो न्ये रत्र
 युक्तपूर्वत्वा दस्माकिः प्रयोक्ष्यमाण स्त तस्मान् प्रत्यसाधारणो भवति अतो ह्यातिप्र
 यत्नसाध्यत्वा दधिकारस्य गुरुत्वमिति भावः इह ननु बहूना मित्यारभ्य प्रज्ञाविलसित
 मित्यस्तौन आर्यस्यैवप्यस्यता प्रतीचना क्रियते यथोक्तं “ बन्धुसौकर्यं मेव असातः

सूत्र— आर्ये ! दक्षिणापथा दागत माश्वर्यचूडामाणि त्राम नाटक मभि
नयाभ्रेडितसौभाग्य मभिलषाम इत्यार्यमिश्राणां शासनम्

नटी—

१. अ३अ! अच्चाहिदं खु एदं आआसं पसवइ पुप्फं सिअदाओ
तेल्लं उप्पादअंति जइ दक्षिणाओ दिसाओ आअदं णाडअणिबन्धणम्.

१. आर्य ! अत्याहितं खल्वेतत् आकाशं प्रसूते पुष्पं सिकताः
तैल मुत्तादयन्ति यदि दक्षिणस्या दिश आगत चाटकनिबन्धनम्

प्ररोचना ” इति कालिकाव्यप्रयोगत्रादीना मीम्मुह्यापादनं प्ररोचना इत्यर्थः एव ममा
धारणशब्देन को विशेषो विवक्षित इत्यर्थः पुगत्तानि नाटकानि प्रायेणा स्माभि रन्ये
श्च प्रयुक्तपूर्वाणी ति तेषा मसःधारणत्व न घटते अद्यतन चाटक न्तादृश अ मया ना
श्रावि इत्यसाधारणशब्देन यो विशेषो मिश्रितः स उच्यता मित्यर्थः अथ त मेव विशेष
आर्यमिश्राणासनरूपेण वचनेन सचुहमान माचष्ट आर्ये इत्यादिना तव प्रयोगवैपुण्य
मनुरूपप्रयोज्यलाना त्सफलीक्राग्यामीति संबोधनाभिप्रायः दक्षिणापथा दिति अतिदू
रदेशोत्भूत मिम न्देश प्राप्त न न त्वत्रत्येन केनचि त्रिमित मलैव वसमान मित्यर्थः
अनेन नाटकस्य गुणवत्तमत्वं लोकपरिग्रहानुवृत्या दर्शित चाटक मागत मिति न
तु केनचि देशान्तर एवभूतं नाटक मस्तीति लोकयात्ताश्रयणेन त न्देश इत्वा नीतं कि
न्तु तत्तद्देशेषु ततदभियुक्तपरिग्रहेण नाटकं स्वय मत्राऽवश्य मिति चेतनवन्नाटकस्याऽ
वगमनसौकर्यं दर्शयितु आगमनकृतत्वाने देशः वीरकार्योऽभुनगसभूयिष्ठत्वेनाश्वर्ये चूडा
माणि रित्याश्वर्यचूडामाणे गिति संज्ञा आश्वर्यभूतचूडामाणि र्यसिन् प्रतिपाद्यत्वेनाऽङ्गीकृत
इति वा नाटकमिति प्ररुणादीनां रूपकान्तगाणां प्रकृतभूतं इतिहासपुराणादिप्रसिद्धे
तिवृत्तमहितं वार्जवन्दुपताकाप्रकगीकार्यलक्षणार्थप्रकृतिपञ्चकोपेतं प्रारंभयत्नप्राप्याशा
नियमातिफलागमावस्था ष्चकसमन्वित मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्ग्रहणसंज्ञसन्धिपञ्चक
तदङ्गचतुर्षष्टिसहितं वीररसानुचितिवृत्तसूचकत्रिष्कभप्रवेशक चूलिकाङ्गास्थाङ्गावतराख्या
र्यापक्षेपकपञ्चकविशिष्ट मन्हास्वतादिगुणविशिष्टधीर्गोदात्ताद्यन्यतरनायकशीलार्जवादिगु
णविशिष्टस्वीयाकन्यका न्यतरनायिकं पीठमर्द्विविटविदूषकादिसहायोपवीहतनायकव्यापारं वि
दर्भपाञ्चाल साटगौडाख्यदेशभेदो तभूतरीतिचतुष्टयसंपन्नं भारतीसात्विकीकौशिक्यारभ

सूत्र—आर्यै! मामैवं अपचिनु गुण मपहस्तय जन्माभिनिवेशं

(पश्य) गुणाः प्रमाणं न दिशां विभागो निदर्शनं नन्विद मेव तत्र.
स्तनद्वये ते हरिचन्दनं च हारं च नीहारमरीचिगौरैः ॥३॥

१. नटी—(आत्मानं विलोक्य) जुञ्जइ.

१. युज्यते.

टैसिद्धकृतचित्तचतुष्टयोपशोभितं आवन्त्यापौरस्त्यादाक्षिणात्यामागधीनामवेयचतुर्विधप्रवृत्तित्तानुर्योपते विमानानुभावव्याभिचारिसात्विकोपबृंहितगत्पुत्साहस्याव्यात्मकरीरश्रेणारान्यतगाङ्गिसंशुद्धैकानेकानुबन्धियमर्माथमापकले यद्रूपकं तन्नाटकं नित्युच्यते आश्चर्यचूडामणिर्नाम नाटकं मस्तीति शेषः तदभिनयान्नेदितसै. नाग्य मभिनयाग इति तच्छब्दोच्चार्यः अभिनयैर्वाचिकक्राङ्गिकाहार्यसात्विकै रात्रिदितं सौभाग्यं यस्येति विग्रहः आग्नेदितशब्देनाऽप्यर्थलोचनास्मादः पूर्वमेव संवत् इति दर्शितं इदानीं प्रयोगदर्शनं माभिलषाम इत्युक्तम् महता त्रियोज्यं प्रति निजाभिन्नाप निवेदनं मस्तिनपितनियोरपरमेव भवति इति शासनं नित्युक्तं एव मुक्तस्य नाटकविशेषस्य प्रवार्त्तवद्वजनदक्षिणपथापादनेनाऽविश्वसनीयत्वात् प्रयोगं म्मन्यमाना सापहास माह आर्हितं स्थितं तदतिक्रम्य वर्त्तत इत्यव्याहितम् असंयद्धमित्यर्थः आक्राणं पुष्पं प्रसूने लिकताः तैल मुत्पादयानि तर्हीति सिच्योत यदि दक्षिणस्या दिश आगतं नाटकनिबन्धनं नित्युक्तं यद्वि तत आगतं नाटकनिबन्धनं तर्हीइ वृत्तान्तान्तरं आक्राणादिभ्यः पुष्पादिजननमेव तत्तुल्यमित्यर्थः निदर्शनाऽत्रऽनङ्कारः यथोक्तं निदर्शना “अतद्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्प तः” अत्राऽसंभवत्वाऽऽकाशादिपुःपाद्यो जन्यजनकभाव उक्त स्स ननुपमायां पर्यवस्यति अयं तस्य दोषाभासादि निवेश विरस्य त्राह आर्यै मामैव मवोच इति शेषः अत्राऽपविन्वित्यनेन गुणादानस्य पुष्पावचनान्मयं न्वोतितं जन्ममृतिमुदिरय योभिनिवेशः दोषग्रहणेनिर्बन्धस्त मरहाय परित्यज्य इत्यर्थः उक्तयत्राऽपि सदृष्टान्तं हेतुमाह पश्येत्यादिना गुणा एवोपदा प्रमाणं कारणं हानिं दौषा एव कारणमित्यर्थो सिद्ध्यति उभयत्राऽपि न दिग्विभावः कारणं इदमेवेति नन्वस्मात्कारणात् सन्निहितात् प्रत्यक्षात् संप्रतिपन्नश्चसाधीयो न्य निदर्शनान्तरं मस्ति अथात्मगतहारहरिचन्दनैर्भिलेकनपूर्वकं सवद्दुमानं न्तदुक्तिमेव संवदति युज्यते रत्नाकरः खलु स देश इति अथैवं

प्रथमोऽङ्कः

१. रअणाअरो गु सो पदेसो.

२. अ३अ कदमो उण सो कवी जो अत्तणो पञ्जारूवं णिवन्धणव्वा
जेण देसन्तरं पवेसितुकामो

सूत्र—आर्ये, श्रूयतां, उन्मादवासवदत्ताप्रभृतीनां काव्यानां कर्तुं शक्तिभद्र
स्येदं प्रज्ञाविलसितं.

१. रत्नाकरः खलु सः प्रदेशः

२. आर्य कतमः पुन स्स कवी य आत्मनः प्रज्ञारूपं निबन्धनव्याजे
न देशान्तरं प्रवेशितुकामः.

भूत घ्राटककरणसमर्थ कविबहुमन्यमानं तन्नामधेयादिकं परिपृच्छति आर्य इत्यादिना
य आत्मनः प्रज्ञानं यद्रूपं निबन्धनव्याजेन प्रेषितुकामः निबन्धननिर्माणारंभसमये संवृत
इति वाक्यसमाप्तिः कवयोहि स्वबुद्धिव्यापारवैचित्र्य न्देशान्तरे कालान्तरे च प्रकाशयि
तुं काव्यमारभन्ते यथोक्तं “दिव मप्युपयाताना माकल्पमनल्पगुणा येषां रमयन्ति जगान्नि
गिरः कथय मिव कवयो न ते वन्द्याः” इति आधारेण पुरुषेण विनाऽऽधेयस्य प्रज्ञान
रूपस्य देशान्तरप्राप्तेः प्रतीयमानत्वा दाद्यो विशेषोऽत्राऽलङ्कारः यथोक्तम् “विना प्रभि
द्र माधार माधेयस्य व्यवस्थितिः ऐकात्म्या द्युगप द्धृति रेकस्याऽनेकगोचरा अन्यत् प्र
कुर्वतः कार्ये मशक्यस्या न्यवस्तुनः तर्ध्व करण ङ्चेति विशेषेण स्त्रिविध स्मृतः अत्र
कार्यभूतवास्तवनिबन्धननिषेधपूर्वक न्तत्कारणभूतप्रज्ञारूपत्व समारोप स्तस्मिन्नादर्शग
तप्रतिर्बिम्बवत् स्फुटतर मवगम्यमानत्वा दिति ज्ञेयं नापह्नुति रत्नकारो न संभवति उप
मानोपमेयभावाभावात् एवं हि प्रकृतं य श्रिषिञ्चाऽन्य त्साध्यते सात्वपह्नुति रित्यस्य
व्याख्यान उक्तं उपमेय ममत्यं कृत्वा पमानं सत्यतया य त्स्थाप्यते सापह्नुति रिति
अत्र विस्तरेण एवं भूतः कविः पुन स्स कतम स्तच्छब्देन कवे रवश्याभ्युपगम्यत्व न्द
शयति अथ सबहुमान मुत्तर न्ददाति आर्ये उचितवादिभि विवाक्षितवचनावकाश
त्समुचित एवा य प्रश्नः श्रूयतां श्राव्य एवा य धन्यो महाकविः. शक्ति
भद्रस्येति शक्त्या कवित्वनिदानभूतंसंस्कारेण भद्र दृश्यार्थानुगत मेव न
मम प्रज्ञाविलसित मिति पूर्ववत् तत्कार्यत्वेन निबन्धनस्य तत्त्वगोपः उन्मा
दवासवदत्ताप्रभृतीनां काव्यानां कर्तुं गिति एवं मेव बहुप्रबन्धकर्तृत्वेन प्रसिद्ध
त्रैलोक्य मिदानि मेत निबन्धननिबन्धनत्वेन अनेना भ्यासात् पूर्वप्रबन्धेभ्यो स्य

नटी—१. होद्व्यम्.

सूत्र—ततस्त्वमपि पात्रावधानं कुरुष्व अहमप्येव मार्यामिश्रा न्विज्ञापयामि—अये किं ननु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते (नेपथ्ये न्यायोपः क्रियते).

सूत्र—अङ्ग पश्यामि भवतु विज्ञातम्

सपत्नीकस्य रामस्य वर्त्तयन्वन्य मास्पदं ।

ज्यानिघोषेण सौमित्रि पक्वसत्त्वा नपोहति ॥

निष्क्रान्तौ प्रस्तावना

— : 0 : —

१. भवितव्यम्.

विशेषो दर्शितः यतो ह मेवं भूतमहाकविऋतनाटकप्रयोगरोचरा न्युर मुहहामि अतस्त्वमप्याप्तोचितं पात्रं प्रत्यवधानं नन्दकपरत्वं कुरुष्व एव मित्यनेन प्रयोगसामग्र्यं भारलाभ उक्तः एव प्ररोचना इकृत्वा प्रयोगातिशयेनाऽद्य पात्रप्रवेश सूचयतु मुपक्रमं अये किन्तु खल्वित्यादिना एषो य मित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो महतः अये इत्यन्तितोपनतपदार्थोपलभसंभव मावग सूचयति विज्ञापनार्थं व्यग्रे प्रयोगकालातिपातभया त्संभ्रमेण प्रवर्त्तमाने सति शब्द इव श्रूयते इव शब्दोपवेशोपातवधारणद्योतनार्थं किन्तु खल्विति शब्दविशेष नन्देत् अङ्ग पश्यामीति अर्वाहतो भूत्वा विचार्य निश्चिनेमिच्छति, एवमेव तत्रापि ज्यायोषं श्रुत्वा निश्चित्याऽऽह भवतु विज्ञातं भवतुशब्दो मानसनिर्णयं तत्रापि प्रयोग इति सौमित्रि ज्योषेण पक्वान् परिणतान् जायते स्तत्रैते पणिपः अपक्षयं म्रियत इत्यासां पण्णां अवस्थाना म्मद्ये तुरीयां विपरिणामावस्थां प्राप्ता तत्ररूढयोग्यत्वेनाऽत एव नित्यर्थः सत्वान् सिद्ध्याप्रादीन् अपोहति निरस्यति किमर्थमत्यत्राऽह सपत्नीकस्य रामस्य वन्य मास्पदं निवासयोग्यां पर्णशाला निवर्त्तय त्रिति हेतौ प्रथि शता पर्णशालार्थं द्रुष्टसत्त्वानरासं करोतीत्यर्थः अनेल केवल मङ्गाद्यपात्रप्रवेश एव न सूचितः सपत्नीकस्य रामस्य प्रवेशोपि सूचिनः अत्राऽऽमुखस्य कयोत्प्रातप्रवर्त्तकप्रयोगातिशयसंज्ञकानि त्रीणि अगाधारगान्यङ्गानि उपोत्पात्याङ्गावलिङ्गितादीनि द्वयो र्श वी

ततः प्रविशति धनुर्बाणपाणि लक्ष्मणः.

लक्ष्म—

ज्याघोषेण निराकरोमि भयदान् पर्यन्तभाजो मृगान्
पर्यै स्सदम समापयामि शयनं बद्ध्नामि पुष्पच्छदैः

• ध्यंगानि साधारणानि ति षोडशाग मामुखं सर्वेषा मंगाना मेकक्ष न नियमः तेषा म
न्यतमेनाऽर्यं पात्रं वा क्षिप्य सूत्रभृत्प्रस्तावनान्ते निरोच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चये दित्युक्त
त्वा दत्र प्रयोगातिशयेनैव पात्रप्रवेश स्मृचितः यथा शाकुन्तले “एष राजे व दृष्यन्त
स्सारङ्गेणा तिरंहसा ” इति एवं प्रारब्धत्वात् प्रयोगस्य तदारंभविज्ञापनं निरर्थकं म्मन्य
मान स्त दृष्ट्वाै वानन्तरोचितपात्रभूमिकापरिग्रहार्थं ऋटीसाहित स्तूलधारो नेपथ्यशाला
मुद्दिश्य निष्कान्तः स्थापनेत्यामुखपर्यायः अथा प्रा “दो विष्कंभक इकुर्वा दङ्ग वा
कार्यार्थकता अपेक्षिते परिचय्ये तंगस वस्तुविस्तरं यदा सन्दर्शये च्छेष इकुर्वा द्वि
ष्कंभक न्तःश यदा तु सरस वस्तु गुना देव प्रवर्तते आदा वेव तदाऽङ्गास्या टामुखाक्ष
एवंशये ” इति विष्कंभकस्य पाक्षिकत्वाभिधानान् आमुखान्तेन नियमः इत्यामुखाक्षिम
स्याऽङ्कुर्येन प्रस्तावः कृतः अङ्कुर्येवं लक्षितः यथा प्रथमश्रुतेन परिचयितुं व्याप्तिपुरस्कृ
त अङ्कुर्येनानाप्रकारार्थं संविधानरसाश्रय इति अत्र धीरोदात्तस्य रामस्य सर्वकार्येषु
माहात्म्ये प्रतिपाद्यमानो लक्षणयो पि धीरोदात्त एव न धीराद्वात् स्तलक्षणाणा न्दपमाभ्य
र्यादीना मननुगते म्हासत्वतादीना मनुगते च धीरोदात्तगुणां च तन्न नत्र योजयिष्या
मः अय लक्ष्मणो यौवनोदये ऽपि भ्रातृगोचरभक्त्यनिशयेन महासत्वतया च कामान्
भव मुत्सृज्य निरुद्धाभिषेकस्य वने गतस्य रामस्य पदवीं च्छायेवा नुगम्य तत्तद्वेषाणा
भाश्रेषु निवसत स्तस्य दशवर्षाण्यप्रत्यूहेन परिचर्या विधाय राक्षसपीडितमनिजनप्राधे
नया निखिलराक्षसवधे प्रतिज्ञाय तद्वैरसघटनार्थं रोदावरीतीर्षं प्राप्तस्य भ्रातुः पर्णशाला
निर्माणार्थं त्रियोग भवलय्य सिंहव्याघ्रादिदुष्टसत्वसमाकीर्णं न्तर्देश भवलोकाय ब्रह्मसत्रा
ह तत्रिगकरणोपायं पर्णशालानिर्माणप्रकारं च मनसा निर्द्धारयति ज्याघोषेणेत्या
दिना ज्याघोषेण मृगान् सिंहव्याघ्रादीं निराकरोमि दूरीकरोमि यथा पुनः प्रत्याग
मवाञ्छन्त न भवेत्तथा तिकटुना ज्याघ्रवदेन दू म्रयामी त्यर्थः अन्तर्गीकृतराज्यपरिपा
लनत्वा श्रियमित्वा च निग्रहस्या नौचित्या च निराकरोमात्युक्तं कुतः पुनर्निराकरण म-
त भाह् अयदा निति आत्मनि तेषां भयजनकत्वा मन्नेऽपि सामान्येन कसदा नित्युक्तं

वेत्राणा मुपपादयामि वलयै रायामिनां विष्टरम्
सिञ्चामि क्षिति मारुपङ्कजरजोविद्धै रपां रेणुभिः ॥ ५ ॥

अत आर्याया आर्यदशनार्य मागतानां चाऽत्र स्थिता स्सन्तो भय न्दास्पन्ति अतः पू
र्व भव निगकरोमीत्यर्थः ननु भयदा अपि ते यत्र न सन्निदधते तत्र पर्णशाला क्रियता
मत आह भयदान इति पर्यन्तभाजः आत्माश्रयदेशोपेक्षया पर्यन्तशब्दः पर्यन्ताना
त्मदेशव्यतिरिक्तान् सर्वदिगुपाधिकान् देशविशेषान् भजन्तीति पर्यन्तभाजः, गोदा
रीतीरप्रदेशान् सर्वा नेत्र सन्निहितजलत्वेन प्रच्छाद्यशीतलत्वेन निवारणपृहीकृत्य पुलकल
स्नादिभि स्सह स्वैर मासीना न्न तु यदृच्छया गता नित्यर्थः अनेन निराकरणस्याऽ
वश्यकत्व न्दर्शितं अत्र विशेषणद्वय समुच्चित्यैव निराकरणहेतुत्व घप्रत्येकं घत्र दूरस्या
नां भयदानां सन्निहितानां भयदानां च निराकरणेन तात्पर्यं पर्णशालायाः पर्णभूयिष्ठ
त्वा सन्निर्माणे तेषां प्रधानकारणत्वान् पशौ गत्युक्तं एव च साधनान्तराणां मुपलक्षणम्
समापयामीति समापननिर्द्धारणं कर्णप्रकारनिर्द्धारणं मयाक्षिपति अकृतस्य समापना
योगान् वेत्राणां वलयैः वलयीकृतैर्वेत्रे गिति वलयीकरणनिर्द्धारणप्रकारः विष्टर मिति
प्रतिनामं साणवेशेषं उपपादयामि उत्पादयामीत्यर्थः आयामिना मित्यनेन विष्टर
स्य सन्धानकृतपारुष्याभाव न्दर्शयति शयनीयस्य पर्णादिसाधनान्तरासंभवेऽपि मार्द
वातिशय मामोद उचाऽवादायेतुं पुष्पच्छदै गिति पुष्पदलमिग्रहः आर्द्रं भ्रिसर्गतो मद्
ध्वद्वैः पङ्कजरजोभि रार्द्राणां नूतनानां न्तकालविकसितानां पङ्कजानां रजोभि विद्धै
स्संवृत्तै रपां रेणुभिः क्षिति सिञ्चामि सचनेन संस्करोमि अचेति वृत्तवैजभूतो भ
यदरक्षोनिराकरणोत्साहः कविना लक्ष्मणमुखेन सूचितः इति ज्ञेयं तथा कृत्वेति
मृगनिराकरणप्रभृतीनां वास्तुवलिपर्यन्तानां कर्मणा मनुष्ठानप्रकारो यथा निर्द्धारितः
तथेत्यर्थः कृत्वा विलोक्य भाहित्यर्थां स्तिष्ठोत कथञ्चि दित्यपरिचयनिमित्तः क्ले
शो दर्शितः न तु यथावदनुष्ठानाभाव एवेति दृश्यमानप्रकारनिर्द्देशः शासन मनु
ष्ठित मिति यद्यपि शासनस्य नियोगरूपाक्रयात्मकत्वा दनुष्ठयत्व च संभवति त
या पि तत्परोचरकर्मानुष्ठानेन विना शासनस्या र्थवत्त्वाभावात् तदनुष्ठानवशं शासनानु
ष्ठान मित्युपचर्यते इत्यदीपा त्सर्वत्र हि प्रवृत्तिविषयस्य कर्मणः इष्टप्राप्तहेतुत्व मनिष्ट
परिहारहेतुत्व वा वगभ्येव प्रवृत्ति ईष्टा इह तु त द्रवगमम् विना प्रवृत्तिविषयस्य
कर्मण शशासनविषयत्वबुद्धौ प्रवृत्ति रिति दर्शयितुं मेव मुक्तं अत एवाऽऽह “ आ
ज्ञा गुरुणा मविचारणीया इति एव मात्मनोऽपरिचितकर्मानुष्ठानसामर्थ्यं विपिनवास

तथा कृत्वा—कथञ्चिद्देहं मनुष्ठितं मार्यशासनं—अहो नु खलु विपन्नानां
मदस्था भेषाविनी.

यावत्प्रियां पर्णशालां परिगमासां न्तावत् गोदावर्यां म्त्रैकदेशे तरंग
मारुते रूध्वपरिश्रमं मपनयन्त मार्यं मार्यया सार्द्धं विज्ञापयामि
(परिक्रम्याऽवलोक्य)—अये ! अरण्यविरुद्धेऽयं माकृतिः— इहति.

•सर्पावपिद्विनासितं ममन्यमानं स्तन्मार्हमानं प्रति विस्मयं सवलबमानः तदस्थवृत्त्या निरु-
पर्यात अहो नु खलु लिखति अवस्थां वृत्तं म्मेषाविनी भेषयाऽतिशायिन्यां वृद्धिवृत्त्या
नुक्ता “ अस्मायां भेषां स्वज्ञो विनि ” रित्यातिशायने विनिप्रत्ययः अत्र विपन्नत्वं भेष-
हेतु मिति निश्चयिते अविपन्नानां भेषभूतवृद्धिब्रह्मदर्शनात् पुरुषधर्मस्मर्यापि भेषानिग्रय-
स्याऽवस्थायां समारोपः तत्फलस्य तत्र दर्शना दिति ज्ञेयं पूर्वं मृध्याश्रमेषु दृगवर्षाणि
निवृत्तं स्तस्य मूर्तिजनानुभावाश्रमाभोरदर्शनसहायलाभादिभिः राज्यश्रेष्ठं वनवाना
दिषु नाऽर्थाव विपत् वृद्धिर्जाता इदानीं विजतं वनं प्राप्तस्य तवाऽऽर्थयो निवासत्वमनमा
लोचयत सेहतीव विपत् वृद्धिं जीता एतं च भाविनी मातृविपयस्य सारंभस्य द्वारतां प्र-
तिपद्यते अत्र कथिना विपन्नानां मिन्यनेन सीताविद्येर्मात्मका विपत् सूचिता भेषा-
विपन्नत्वमेव मृध्याश्रमस्य गुरुवन्धाद्युपाय दर्शनं गामर्थं च सूचिनं. एवं पर्णशा-
लां कृत्वा तावदेवैव मदश्वास्यति यावच्छितिं यावत्तान दापि प्राति पर्णशालां च
विरुन्नात्तां विज्ञापयामी त्यन्वयः आर्यया सार्द्धं न्तरगमारुते रूध्वपरिश्रमं मपनयन्त
मिन्यनेन त्मनेन गतिधानां त्वहायान्तरगमावा च तद्वननालोचनार्थमितः स्वदी व्य-
प्यते तेष च तस्मिन्निपगमरतपरा सूचिता अयं भेष स्वेट तत्तद्वनसमये प्रकटीभवि-
ष्यति. अत एव वक्ष्यति कष्टं विधेः कर्मेति अयं परिक्रम्य गहसा त्मभिभुव्य मा-
यान्तीं ललितमृकुमाररूपां शूर्पणखां नृदशां ह अश्रे इति अतर्कितद्वेगनरतमर्थं मायेनं
सुन्दर्यति इयं सौकर्यावर्षादिमुखाविशिष्टत्वेन दृश्यमाना आह्वानं गकारावशेषः आकारात्स्यै
वारण्यविरुद्ध्या दाहृतिमित्युक्तं अरण्यविरुद्ध्या योग्येति यावत् अन्या जन्मनेन निवृत्तस्य
वा अरण्ये न तेनत्र इत्यर्थः एवन्तदर्शनसमये किञ्चिद् देगमाववावृद्धिर्जाता तदेतं तद्वप-
धेभिवधदर्शनजनितेन विस्मयेन मायाप्रभातजनितेन किञ्चिद् दोषमुक्तं च स्तीकितस्य
रोऽभूत् कुत इत्यर्थ्यावकापेक्षा दर्शिता. अस्यार्थ्यगतस्य किं नु वसुधाऽऽकरः
किं नु वा विनि किञ्चिदस्य सुगन्धाभ्यां संवन्धः अत्र पाठक्रमा पर्यन्त उभयां निति
न्यायेन पाठः ततो न विवक्षितः पाठकमाश्रयणं प्रथमं स्वरूपपरत्वेन निर्गणितस्य पुनं भू-

अस्याऽतिमात्राद्यन्तर्लोकनस्य रत्नश्रुणः कृष्णपयोधरस्य ।

आश्चर्यरत्नस्य विद्यामन्त्रिणः किं मालगे औ नु वसुन्धरा नु ॥

(अनन्विकार त्रिरूपा) किं सिद्धं नन्वहं रामानुजो लक्ष्मणः ।

स्याऽऽतः परिग्रहेणापकर्षो फले इत एवात्तरश्लोके सनायाकुवाणा धरणि मिति प्रथम धरण्याकरत्वं वक्ष्यते वसुन्धराशब्दो वसुन्धरेकदेशभूतविशिष्टजनपदोपवक्षया प्रयुक्तं इतरस्याऽऽण्यदेशस्यापि तद्वद्वेदप्रतिवेन सन्देहकोऽनुपप्रेषणसंशयात् आकरशब्दो हि धनवान्यादांना मूत्रभयस्थाने देशे प्रसिद्धः अत्र हि रत्नोत्पत्तिस्थानदेशस्य विज्ञास्य मानत्वा दाकर इत्युक्तम् औत्सुक्यप्रतिभोऽवसाकरवितर्कः अस्याऽऽर्णवत्त्वात् नाह श्याजवन्धना साङ्ख्यगामनका लक्षणाप्रयितस्याप्रसूतस्य रीतिरस्य निर्मायाध्रियत्वं न व्यपगतत्वात् अयत्कम् विपश्यन्तः कृते न्यभिन्नू मा स्या त्पाञ्चकसाधिका इति आश्चर्यप्रलटोऽज्ञा मू प्रीति निर्मितवत् कार्यकारणवन्धहेतुकया गारोपया लक्षणना धरण्याऽस्य वर्तते अतो रत्नगण्यदगामानाधिकारण्य मुपपन्नम् ययोक्त सारोपाभ्यां तु ययोक्ता अपयी विपश्य स्याता इति स्वरूपस्य रत्नाकरप्रताप्या वैशिष्ट्य सारोपणत्वं अद्यात्थोभाव रिवाचगात रत्नफलं अत्राऽऽयत्तल्लोकनस्येत्यादिभिः विप्रोपणं रत्नप्रणयप्रवर्तिसाधैर्दक्षिणः अथ तात्कालिका न्विरोपया नाह विलानर्थेन मिति प्रियतरदक्षेनकाले नेत्रा दिग्वापारणां निर्दोषेष लपने यत् स विलानः यथाह तात्कालिको विशेषः स तु दिवाशोऽनु क्रियाऽपु इति एतच्च शार्ङ्गारत्नस्य ललितस्य दावभारदादातां चित्ताविकाराणामप्युपलक्षणम् यथाह सुकुमारोऽयं विन्ध्यापो मन्मथोर्लालनं मये दिति निर्दिकारामकात्स्नवा त्मा तस्तत्राऽऽर्थादाया इत्याकर्तुं स्य गृह्णागे हायोऽर्क्षप्रविलासकृ दित्यादि यतो स्य स्त्रीष लस्य महानोयदेशाकरत्वं अतोऽऽर्णवोरुह मिति हेतुत्वेन त द्वाक्यपर्ययमानम् एवं लक्ष्मणमानं तन्मायाप्रभावत्तरूपोक्तित्रयसंज्ञनिमित्तिसम्बन्धो त्मुक्त्याक्षतं वतो भु त्वा तदेया त्मसृष्टि मवन्धरा कथयविलदिष्ठा त्रिरूपा ह किं सिद्धं भिति अनेना त्मनि सञ्जातस्य चापलस्य सन्देह नन्दलप्य निगमः प्रायेण चापलस्या त्मन्यथोम त्वं हेतु माह नन्वहं रामानुजो लक्ष्मण इति लक्षणशब्दो च तन्मात्रे प्रयोज नाक्तावा त्स्वाथ मक्षिधाय तत्पत्त्यामि त्थयैर्यादिगुणसंपन्नस्य मवगमयति लक्षणशब्देन धर्यादिगुणाना मवगमं मति तेषा लक्ष्मणस्यस्त्वान्ताम्हाचप्रतीतिः फलं भवति न स्वशब्दे र्गभयानं तदन्तर्भावप्रतीति रस्ति एव दुक्तम् भवति नैसर्गिकधिययधर्यादिगु णयोर्गत्वेन प्रसिद्धं य न्मम लक्ष्मणत्वं तस्या त्यन्त मयोपय मिदे स्मचापल मिति

सनाथीकुर्वाणा धरणि मथवा धाम मरुताम्
भवे देश कामं विरमनु वितर्कं थलधियाम् ।

एवं रामानुजशाब्दे नि स्वार्य ममिभाग तन्मात्रे प्रयोजनाभावात् तत्तमवेतं जायःपाग
तन्त्रय गमयति. य दिदि वाग्यात् प्रभृति नियमेन तत्पारतन्त्र गान् सर्वलाकप्रति ; रामा
नुजत्वं तस्याप्येत उच्यन्ते मनुचित मित्यर्थः लक्षणगच्छेनाभिप्रेत मर्थे दिवृणाति स्वे
नाथीकुर्वाणेति पूर्वार्द्धेन एषा आत्मना धरणा सनाथी कुर्वाणा काम भवेत् अथ
वा मरुता न्याम स्वर्गं काम मित्यनेनान्धत्वा देशान्तर मित्यनास्था दर्शिता ना स्माकं
मस्मिन्विषये मार्गदृष्टगणादिवत् स्वतो पदादो यतइत्यर्था एतेःस्य पर्यवसानं अतो
य माकरवितर्को विरमनु अनना करवितर्केणा ल मित्यर्थः नद्युपक्ष्मागोचरे वस्तुनि
परीक्षायाः किञ्चित् प्रयोजन मिति भावः न केवल प्रयोजनाभावा देव अयं वित
र्को नाथीपते कि न्च स्यापादकन्वा च इत्याह वितर्कं थलधियार्थाः वितर्कशाब्दस्य
पूर्वोत्तराभ्यां सह संबन्धः यत एव ज्ञातीयकां वितर्कं थलधियां भवति अतो स्मा
शान्युवर्तमानोऽयं वितर्कं थलधात्व मापाडयति न तस्मा वानुवर्तते िवनयथैयादियुं
णशाखित्वेन च लधोऽप वा दिति तेभ्यो व्यतिर्गको र्थात् गम्यते रामानुजशाब्देना
भिप्रेत मर्थे दिवृणाति दृष्टः कर्तुमिति अहं कथं स्मरपगवश स्स्यां न केनापि
हेतुना स्मरपगवशस्या दृष्टुणः अत्र तत्तु प्रातु वर्गे तिष्ठ मिति न तु आना भिर्ध
न्धेन स्ववश प्रापितः स्वय भव वग प्राप्तः य अहं स्वय भव वाग्यात् प्रभृति
ध्रात्परिचर्या परमधर्म उजागान एतावन्त काल तद्वशे तिष्ठामि स एवेदापी कथं स्म
रपरवशो भवयं अव्यवस्थितचित्तत्वं हि तदा स्या द्विगपः इदानी मायस्या तस्यापि
येषु निरुप्यमाणे त्वन्त मनुचित मेवेद मित्याह वच इति यदि राज्यस्यस्या लुपितगुरु
वियोगस्य वा वगवर्तिन स्स्यां तदा नाप्यन्त दोषाय भवेत् सप्रति पुन गुरुवियोग
मनुष्ठानं वलगापद्वेग मनुभवतो धर्मानुष्ठानसाहाय्य मालंघ्य वर्त्तमानोऽहं अयं काम न
वश स्स्यां त्वनि वन मिड मत्रातस्येत्यनेनाक्तं. पित्रो र्ध्वः कर्तु मित्यनेन आयत्तरीणि
गुर्वनुगमनस्य महिमानं ज्ञानाः कथं मेवंभून् स्स्या मित्यय मर्थो व्यज्यते. पुन रपि हेतु
न्तरसाह वशिन इति जितेन्द्रियस्य वशं वर्त्तमानः कथं मजितेन्द्रिय स्या मिति
अः लोकादर्शनात्मं लव विप्रेना कुर्वाकृता दपि गुरुवियोगव्यवसाया द्वाः लोकाः
यकृणां दर्शितः यथा ह “ व्यवसाया दचलने धेः पिता मुला दया ” ति अत्र
पूर्वार्द्धगतयाऽनादरोक्त्या निरीक्षणस्य निन्दागर्भत्वं व्यज्यते एव द्विन्द्वारभं मीक्षिताया

वचः कर्तुं पित्रोः वनं मिदं मवाप्तस्य वशिनो
वशे तिष्ठन् भ्रातुः स्मरपरवशस्या इकथं महम् ॥

ततः प्रविशति ललितसुकुमारवेषा शूर्पणखा—
शूर्पणखा—

१. (लक्ष्मण निरूप्य) हं अञं पि सो एव. (त्रीळा प्राटयति)

१. हं अयं मपि स एव.

अपि तस्या अनिवर्तनेन पुनस्तन्निवर्तनार्थं परुषतरं वीक्षणं मपि योग्यतया लभ्य
त एवति तदविकृतं मित्यवसेयं अथ नाटकप्रतिपाद्यस्य नायकप्रतिनायकेतिवृत्तस्य बीज
भूतं शूर्पणखावृत्तान्तं लक्ष्मणमुखेन सूचितोपक्रमं प्रतिपादयति इह खलु शूर्पणखा राव
णनिहतभर्तृका तन्नियोगेन लोकोत्तरं पुरुषं पतित्वेन परिगृहीतुं मितं स्तनं स्सञ्चरन्ती
जनस्थानं मासाथं रोदावरीतीरगतं रघुवीरं दृष्ट्वा मदनाकुलहृदयाऽऽत्मनो रूपं न्द्रूपगु
णानुरूपमन्यमाना मायाबलेन ललितसुकुमारवेषा भूत्वा तं मुपगम्य ततोऽलक्ष्मणो
रथा तेन लक्ष्मणाभिगमनव्याजेन प्रत्याख्याता ततोऽपसर्पणं मनिच्छन्त्यपि तन्नियोगकर
णं तत्प्रसादहेतुं मन्यमाना ततो निर्गत्य मार्गे गच्छन्त्येवात्माभिमुखं मायान्नं सौमित्रि
न्दृष्ट्वा विस्मयौत्सुक्यविश्रामसादृश्येन तं भवगम्य तद्रूपातिशयं विभवयति ह भि
त्यादिना ह मित्यविचारितरूपातिशयप्रभवहर्षसमुत्थो हावोऽनुभावः सर्वेषां मेव सौ
न्दर्यक्षौक्यमार्गदीनां तथाभूतत्वेन दृश्यमानत्वात्स एवेति तत्वारोपः आरोपफलं च
सर्वथैवाऽभेदप्रतीतिः अपिशब्दो गुणाश्रयसमुच्चयार्थः तद्दर्शनसमये पूर्वं न्तदेकाश्रयत्वे
न ये निरूपिता गुणा स्तेषां सर्वेषां मपि अस्मिन् विद्यमानत्वात् दयं मपि स एवेतिसमु
च्चयोपपत्तिः अयोगव्यवच्छेदार्थं एवशब्दः नहि तादृशः काश्चिदसाधारणो गुणोऽस्मि
ञ्जागर्तयेन भेदप्रत्ययसापेक्षं तत्सदृशोऽयं मिति सादृश्यं न्न रामो यमिति अरामत्वं वाऽव
गम्येत अनेन पृथक्त्वमात्रमेव भेदहेतुः नप्रतीतिभेद इति व्यज्यते पूर्वं रामसमीपादागच्छ
न्त्या स्तदानुक्रमात्तानाभं लक्ष्मणस्य तादृशगुणत्वं च निरूप्याऽऽत्मानं मधन्यं मन्यमाना या
महात्रिवेदा जातः पुनस्तादृशगुणस्याऽस्य दर्शने सञ्जातस्यानन्दस्य स एव नन्वेदः पोषहे
तुस्संवृतः इति ज्ञेयं एव न्तदर्शनानन्तरं मुत्तमाङ्गनासमुचितत्रीळासाद्व्यसादिभिस्तत्पुर
तो वर्तमानाऽऽत्मानं पश्यतस्तस्य किञ्चिच्च त्सञ्जातं चिच्चित्तविकारं मनुभावमुखेना
लक्ष्यं कृतार्था पुनस्तत्क्षणा देव तस्य सावज्ञं परुषतरं दृष्टिपातं मवलोक्याऽऽमात्रागा

लक्ष्म — प्रतिकूल मिद माचरितम्—यदेषा.

आचारा ननुचरता तपोपनानां
सावज्ञं परुषतरं मयोक्षिताऽपि
सत्रीला वदन मधःकरोति कम्पा
दुत्तंसप्रगलितप्रदपदेन मूर्द्धना

परिज्ञाना तस्यानुरागभङ्ग माशंक्य विशेषतो व्रीळादिभि रात्मानुरागं स्फुटतरं प्रकाश्य तत्पुरतो तिष्ठन्ती व्रीळान्नाटयतीत्यनेन व्रीळादीना माधिकं मेवोक्तम् इतरथा विलासयोगेन रित्यनेन सावज्ञपरुषदाष्टपाता पूर्व मुदतस्य विलासयोगस्या सम्भ्र प्रस ज्येत अथ सौमित्रि स्वख्यापारविरुद्धं निशाचरोव्यापार शिरीष्य निरूपयति प्रतिकूल मिदमाचरितम् आचरणं भावे निष्ठा प्रतिकूल मस्त्र्यापारस्या त्यन्तविरुद्ध कथं विरोध इत्यत आह यद्यतः एषा इदानी मरणमद्ये सहसा दृष्टवतीना अविनिकुलना मधेयादिका तपोधनाना आचारा ननुचरता मया सावज्ञं परुषतरं मीक्षिता पि समीक्षा कया द्वेता कर्त्तव्येभ्य दिशरोलंकारभूतेभ्यः प्रगलिताः प्रच्युताः पूर्वं परिमळादिलोलप तथा वक्ष्यता ध्वङ्गदा यास्म सन्न कंषाति येना तुभावेन साध्वसातिशयो गम्यते ते न मूर्द्धना सह वल्लंमाना वदन मधः करोति अलाभोमुखत्वेना तुभावेन व्रीळातिशयो गम्यते यथोक्तं दुराचारादि व्रीळाघाष्ट्याभाव स्त भुनयेत् साचीकृतांगवर्णवैराग्या धेमुख्णादिभि रिति व्रीळासाध्वसातिशयेना नुरागातिशयः प्रकाश्यते तयोस्तत्कार्यत्वः तेषोपनाना मिति परमप्रेमास्पदत्वगुणयोगं तपसि धनशब्दापचार तर्हस्यैव हि धनं परप्रेमास्पदं भवति तपस्विनां तु तप एव परप्रेमास्पदं अत स्तेषां धनं त देव अनेन अर्थकळादिप्रियाभिलाषो निरस्तः तेन तदाचारानुविधायिनां पि तद् भावः प्रकाश्यते आचारान् यमनियमादीन् तदंशभूतान् त्रिष्वन्वस्तानादीन् च अनु चरता तद् दनुष्ठित इत्यनेन तपस्वरणचिह्नभूतजटात्रन्कलादिधारणं प्रथयन्त्या शक्या मदानाकारमनं मतपुरतोऽत्रस्थानं वा अनुचितं तद्वा पि कमन्यदिषामाग्य सामरण मिधैवंभूत म्मा मयलोकयन्त्या य दिदं व्रीळादिभि रात्मानुराग प्रकाशनं त इत्यन्तविरुद्ध मिति द्योतितं तत्राऽप्येवं विलसन्ती निन्दारमं मीक्षिताऽऽमकान्तेन सादर प्रेष्यमाद्येव पूर्वस्मा दधिकतरं य व्रीळादिभि रात्मानुरागा शयप्रकाशनं करोति अन्त त्रिष्वे न्धं द्योतयति पुन त्रिष्वेयितुं परुषं परुषतरं च वीक्षिता निजप्रेमसा प्रणयानिशाशयार्थै

(१) शूर्प -- (आत्मगतं) किष्णु खु अञं पि भणिस्सिदि होदु पविञं
दाव कहइस्सं प्रभां) अञअ ! इदो दाव.

लक्ष्म—न समाधि स्त्रीषु लोकज्ञः (तूष्णीं एच्छति)

२. शूर्प -- (काञ्च दनुग्म्य) अञअ!असादिसं विञ अञअस्स सर
णागदस्स उवक्खणं इत्थिअत्तणस्स

१. कि न्नु खल्वय मपि भणिष्यति भवतु एताव चावत् कथयिष्ये;
आर्य! इत स्तावत्

२. आर्य ! असदृश मिव आर्यस्य शरणागतस्य उपेक्षणं स्त्रीजनस्य.

विलोक्यमानिव य दात्मानं तत्तद्विलासास्पदं करोति तदत्यन्तं दैन्य मापादयति यथा
यथा क्रमण मया वैराग्यातिशयः प्रकाशयते तथा तथैषा रागातिशयं विभावयति तत्त
देतत् क्वचिदपि न दृष्टपूर्वं अथ निशाचरी एवं विलासविशेषैः प्रयतमना व्युत्पन्न
ध्वस्तस्याऽनुरागस्याऽनुदयं सावज्ञदृष्टिपाताद्यनुभावे रतुमाय विन्त्यति किन्तु
लु अञ मपि भणिष्यतीति रामेण यथोक्तम् तथैव वाउताऽन्यथैवेत्यर्थः एवं
निरूप्य जयस्वार्थं इत्येवं समुदाचारं कर्तुं मुपक्रममाणा प्रयाणोन्मुख न्त नृद्धा आभिमु
ख्यसम्पादनप्रकारं मनसा निर्हाग्यति अचरित्विति भवतुपाब्दो मानसनिश्चय माह
तावत् प्रथमं एतावन्मात्रं कथयिष्यामि यावता वचनेनाऽऽभिमुख्यं लभ्येत पश्चा
दाभिमुख्ये संजातेऽभिलषितं निन्द्यामि इति भावः आर्य इतस्ताव दागम्यता भिति
शेषः किं बाह्मात्रेणाप्येवंभूतं जन मनभिनन्द्य जिगमिषास इति भावः एव न्त
स्या खेदाविशेषे वचनविशेषेण चा त्मचित्तविलोभनार्थं दुःख्यवसाय मवगम्य अनया
सह सम्मषण मपि प्रसक्तानुपसक्तया सादुगन्धं सत् प्रस्तुतकार्यस्य नियमस्य च
अह मापादयेत् इति निश्चित्य पुन लोकेतानुगोण्याऽप्यस्या मवस्थायां प्रतिवचन
न दातव्य मित्यव्यवस्यति न समाधि स्त्रीषु लोकज्ञ इति लोको लोकज्ञत्
मागतं प्रति स्वागतवचनादि समाधि स्तं न जानात यद्यपि सम धियुक्तपुरुषानिष्ठ एव
तद्देतुको लोकज्ञत्वज्ञानाभावः तथाऽपि समाधे रव्यम्बोरण तद्देतुञ्च न्दर्शयितु तदा
रोगो युज्यते यदि समाधिः तर्हि लोकज्ञस्य मपि नास्त्येव तत् किं तदभावस्य पुः
चनिष्ठत्वकचनेन इति भावः अत्र समाधिशब्देन समाज्यवस्थायोग्यस्य भेदोच्यते

न तत्काले समाधियोगः इतरथा आत्मानं न परं वेत्ति योगी युक्तः स्वमाधिना इति न्याये न स्वपरविभक्त्यज्ञानाभावः प्रसज्येत अत एव स्त्रीष्विति लोकवृत्तज्ञानाभावस्य विषय नियमः कृतः एत दुक्तं भवति तपस्विनां स्त्रीविषयं लोकवृत्तज्ञानं नास्तीति प्रतिवचनदानाभावेन न कश्चिद्दोष इति समाधि भ्रामोपासकस्य यमनियमाद्यंगसप्तकसाध्य उपास्यानङ्गश्चित्तलय उच्यते यद्योक्तं यमनियमासनपचनायामाप्रत्याहृति स्सहैव धारण या ज्ञान आऽपि समाधिः प्रोक्तान्यंगानि योर्योग्यानि सत्य महिंसा समता धृति रस्तयं क्षमार्जव उच तथा वैराग्य मिति यम स्यात् स्वाध्यायतपोर्चर्चनात्रतानि तथा सन्तोष च स शौचो नियमस्यादान च पञ्चविधः पत्मस्वस्तिकवज्रकभद्रकवीराङ्गयाः क्रमात् सृष्टि रेचकपूरककुम्भकभेदा त्रिविधः प्रमज्जनायामः मुञ्चे इक्षिणया निल मथा नये द्वामया च मध्यगतया संस्थापये च नाञ्जेति एवं प्रोक्तानि रेचकादीनि षोडश तद्विगुणं चतुष्पष्टिकमात्राणि तानि च क्रमशः चित्तात्मैकवृत्तस्य प्राणस्य स्थानसंहृति स्स्थानात् प्रत्याहारो ज्ञेयः चैतन्ययुतस्य सम्पगनिलस्य स्थानस्थापनकर्मप्रोक्ता स्याद्द्वारयेति तत्रैते यो महसि देवताया भाव स्यात् दस्य मन्त्रिण स्सम्ब्यक् संस्थापये च तत्रैत्येवं धन्या वदन्ति तत्रविदः सत्तामात्रं नित्यं शुद्ध मपि निरञ्जन उच यत् प्रोक्तं प्रविचिन्त्य च य तस्मिन् चित्तलयः स्यात् समाधि रुष्टः इति अथ निशाच री तूष्णीं गच्छन्त न्तं सामप्रयोगासाद्यं मन्यमाना अदृष्टशङ्काजनकेन भेदेन प्रयत्न स्सर्वथा कार्यो मतिमत्किः मनीषिते यावत् बन्नातुपेक्ष्यत्वा दभिःप्रेतस्य वस्तुनः इति न्यायेन स्वाभिमतं साधयितुं अश्वस्यन्ती किञ्चिद्दनुगम्यअभिःप्राय माह आर्य इत्यादिना शरणागतस्य स्त्रीजनस्य उपेक्षण मार्यस्याऽसदृश मित्र न कश्चनित् अपि शरणागतोपेक्षणं सदृशं विशेषतो राज्ञां तत्राऽपि भवद्वैत्यानां ततो पि धर्मनिष्ठस्य भवत् इत्यभिप्रायः किं पुन रनाथस्त्रीजन मिति भावः असदृश भेवेति निश्चये सत्त्वापि असदृश मित्रेत्युक्तं तस्मिन्नुपेक्ष्यतात्पर्यं न केना पि हेतुना स्सदुपेक्षणं सदृश मिति प्रतिमाति उपेक्ष्यामहे च भवता वयं अतो भवत्बहुमानात् असदृश मित्रेत्येव वक्तुं शक्यु म इत्यभिः प्रायो व्यन्यते अत्र व्यसनविशेष मनुक्तैव व शरणागतस्येत्युक्ति र्देवभूतं तस्या दुरभिमप्रायं सूचयति यदि साक्षा देनं स्वरसन्तापरूपं व्यसन भिवेदयामि ततो विरक्तस्यास्यात्यन्तं मुपेक्ष्यैव भवेत् अत शशरणागतस्येत्येताव दकिञ्चित् तेन सूचितं व्यसनविशेष मसौ स्वय मेव पृच्छति क स्ते व्यसनविशेष इति अनेनैव मुक्ता यदि मदी यं व्यसन मपाकर्तुं समर्थोऽसि तर्हि वक्ष्यामीत्युक्ते पुन रसामर्थ्यप्रसंगप्रवादात् प्रतिज्ञा स्यति सर्वथा ते व्यसन मपाकरिष्यामीति त दविच्छेदं मुच्यतां इत्युक्ते सत्यंगतापरूप मीदं मद्रूपसनं निवदयिष्यामीति तत् सत्यवचनसंरक्षणपरत्वात् आनिच्छ त्पि मां परि

लक्ष्म—न हि नहि मयोपेक्ष्यते भवती साम्प्रत मवस्थान्तरशोचनी
यस्य गुरो रलङ्घनीयेन शासनेन खलु.

१. शूर्प—जह् एत्वं इमं पि जणं अन्तरेण आणा गुरुअणस्स
ण खु दाव उव ल्खणं अरुहदि.

लक्ष्म—(गोषं) आः क स्ताव न्मा माज्ञापयति.

१. यद्येवं इम मपि जन मन्तरेण आज्जा गुरुजनस्य न खलु ताव
दुपेक्षणम् अर्हति.

गृहीष्यतीति एवं तस्या आत्मनोपेक्ष्यमाणया अप्यनुगच्छन्त्या व्यवहारविशेषेण दुराभिः
प्रायं विज्ञाय व्यसनविशेष मपृष्ट्वैव तदुपपादित मुपेक्षणस्याऽसदृशत्वं निषेधति नहि
नहीति द्विवचनेनाऽसदृशत्वं शङ्कित मपि न शक्य मिति दर्शयति न हि नहीति अ
नेनैवाऽर्था दुक्त मुपेक्षणस्य योग्यत्वं हेतुनोपपादयितुं प्रतिजानाति भवती मयोपेक्ष्यते
य त्त साम्प्रतं युक्त मेवत्यर्थः कुत इत्यत आह अवस्थयेति गुरो शशासनेन हे
तुतीया इह विषयविशेषानुक्तया गुरुशासनं शासनदुष्टैवानुष्ठेयं न त्वत् विषयविशेषा
पेक्षेति दर्शयति ननु शरणागतरेक्षण मपि तद्व देव कर्त्तव्यं अत आह अलङ्घनीयेने
ति नहि कर्त्तव्यान्तरमपेक्ष्य गुरुशासनं न लंघनीय मिति द्योतयितुं ननु याव दनु
ष्ठितगुरुनियोगः कृतकृत्यता मुपैति तावत् प्रतिपालयामि अत आह अवस्थान्तर
शोचनीयस्येति वनवासात्मकेनाऽवस्थाविशेषेण शोचनीयस्येति अनेन यदैव एत
वदवस्थान्तर मत्येष्यति ताव न्मम तत्परिचरण भेक भेव धर्म इति दर्शितं अथ तद्वच
नेनैव तस्य गुरुनियोगार्थान्त्व मवधार्य कृतार्था निशाचरी निजाभिलषितगोचरं गुरुशासन
त्रिवेदयितु मुपाक्रमते यद्येवमिति यदि गुरुशासनस्य सर्वथाऽलंघनीयत्वं तर्हि श्र
णागत भिमं जन मन्तरेणाऽधिकृत्य भवन्तं प्रति या गुरुजनस्याज्ञा साऽपि नोपेक्षण
मर्हति तच्छब्दोऽवधारणार्थः तेनाऽपि हेतुनोपेक्षणं नार्हत्येव शरणागतत्वेन गुर्वनुज्ञया
च अयं जनोऽनुगृहीतव्य एवेति भावः अथ पूर्वं भेव तस्या निर्वन्धातिशयेन सञ्जा
तनिर्वेद स्तौमित्रिः पुन स्तदभिमत्सम्पुनगोचरं गुरुनियोग माकर्ण्य कुपितः प्राह
आ इति कोप आ स्तु स्यात् कोपपीडयो रिति को गुरुजनभ्रातृपरिचरणां भेवं वनं
प्राप्तं मा मन्यस्विन् अनुचिते कर्मणि आज्ञापयति हितोपदेशित्वात्मना तस्य गुरुत्व
भेव नास्तीति भावः क स्ताव दिति नित्य भेवाऽऽर्धसमीपे वर्त्तमानस्याऽभवसितं तदा
शातुष्ठानस्याऽन्यमुखेना र्यकर्त्तकं मध्ये कार्यान्तरविज्ञापन मप्रसंगात् बुध्यवसितं

स व्याख्याने मानवेदचण्डिकाव्ये

प्रथमस्तवकः.

लक्ष्मी मातनुता त्स वो मुनिवरो व्यासाभिधानोऽनिशं
यः प्रालेयगिरा ववान्तरतमोरूपेण निर्यन्तपः

हरिः श्रीगणपतयेनमः अविघ्नस्तु. अशोकनिलयावासि तेजो मूर्त्तित्रयात्मकं सच्चिदानन्दमद्वैतस्वित्तसीमनि भावये १. स्थलीश्वरो सदा भद्रविक्रमो भक्तारिष्टदौ निर्विघ्नन्त तसदेशस्य ।वर्षशेच समाश्रये २. वाणी भन्दसुत च्वाऽपि बन्दे श्रितघनहृदि. कमलासनवैवश्यविभ्रामणचणौजसं ३. शिष्टान्धमारीचनिरासकर्म विज्जातविस्मापनगोप्रकाण्डः रामो गुरु मे हरिमेवक स्ता त्सलक्ष्मणः साधुपदोपदेष्टा ४. चंपुभागतसूक्ष्मार्थदर्षणं बालतर्षणं टिप्पणं रामशिष्यो हि कृष्णो विलिखित क्रमात् ५ इह स्वजु कविः चंपुभागतस्य पूर्वभागतया अनुक्रमेण सोमंश्यानां पुरुषः प्रभृतीनां राज्ञा चरितवर्णनरूपं क मपि प्रबन्धमारभमायो मंगलारंभयुक्तानां विनिपातो न विद्यत इत्युक्त्वा द्विन्नविषाताय द्वादशभिः पद्यैस्त्रिभोष्टदेवतास्सादरमनुसन्दधाति लक्ष्मीत्यादि व्यासाभिधानस्तमुनिवरः अनिशं वः लक्ष्मी मातनुतात् इतिक्रियाकारकसंबन्धः आतनुतात् कुरुतात् तनु विस्तार इत्यस्मा श्लोठि तुष्टो स्तातडि ति तातङ् अनेकार्येवा ज्ञातूना मत्र तनोतेः कथं मर्थः, तथाच पुरुषकारे धातुपाठे तु क्रियावाचित्यप्रदर्शनपरो ऽर्थनिर्देशः ननु निर्यन्तः तथाच कुरुं कुरुं गुद क्रीडाया मेने ल्यकारः पठित इति कल्पटोक्तिनिर्वाहा द्रवक्षीयते यथाप्रयोगम् क्वचिदपठिते प्यर्थे धातवो भवन्तीति यावत् इति अत्रान्तरतमा नाम मुनि भूत्वा अवगत मात्सरं तमो वक्षि व्यञ्जान्तरतमाः प्रालेयगिरौ हि मवृत्तिरित्यन्तपस्तन्वानस्य हरे भगवतो विष्णोः अत्रिकला पूर्णा कला अंशः सो कोषकारे विषये उच्यता तदेव प्रतिपादयति प्रागित्यादिना द्वादशे स्तवके वक्ष्यति च यो लोका नित्यादि विश्वे स्सात्वतपुङ्गवे रित्यादिव प्रागित्यनेन वेदविभज्जमानन्तरमावेत्तितोपनतां तदर्शनां व्याकीर्षता मालोच्य अर्थरूपेणा ऽपि क्रमास्तिष्ठत्विति मनसि कृत्य भगवा न्प्यास स्तवक्ष्य मेव महाभारताख्य मितिहास ऋतवा निति तद्व्याख्याप्रोक्तव्यते. अस्यन्दत. प्रसुता. स्थन्दू प्रसवये अनुदात्तः. अस्म

65901

THE RAMAKRISHNA MISHION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

तन्वानस्य कला हरे रविकला लोकोपकारोद्यता
 द्राग स्यन्दत भारतामृतस्यरी यस्ये य मास्येन्दुतः ॥ १ ॥
 नृत्यन्तं रजनीमुखे स्व पितरं स्तुत्यं त्रिलोकीजनै
 नित्यं न्त मिजकर्मतालपवनै रत्यन्तमानन्दकम्

इह भात मया ऽनृतस्यरीति मयूष्वंसकाद्य इवेति समाप्तः. अत्राऽऽरो नाश
 यथाकिवाच मत्त्व लक्ष्मीशब्दः प्रयोगो मङ्गलायः. भूदेवताकृत्स्व सर्वगुणो मङ्गल
 स्व प्रयोग इव. तदुक्तं मुनयो मो भूमिमय इति. किञ्च हरेरंशुभृतस्य व्यासस्य
 ष्ट देवतास्त्रिंशोक्त इति श्रौतौणां आत्मन इवा ऽतितगं मङ्गलाय सर्वदा सर्वकार्येषु ना
 स्ति तेना मतङ्गजं येनां हरि स्तियतो विष्णु मङ्गलायतनं हरि रित्युक्तत्वात् अत्र व्या
 सविद्यो रतिज्ञज्ञो भावः हरेः कर्तव्यान व्यासस्य मुन्यन्तर्भ्यो व्यतिरेकः भारत
 स्याऽनृतस्यरीतिवातोऽथो एतदास्याऽनतत्परःणां नराणां जन्मजराऽमरणादि रूपस्य संसार
 स्याऽऽच्यतो परमस्या इति वस्तु च प्राधान्योऽप्युच्यते वशाद्भक्ति रनुप्राप्तः पदेषु
 च पदेषु च पूर्वाशुभावात्संक्रान्तौधिनी यद्यद्वरता इति सरस्वतीकण्ठाभरणेऽप्राप्तस्य
 सामान्यलक्षणं मुक्तम् अत्र कला कला अस्वन्दत आस्येन्दुत इति द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाय
 योः परस्परः माका सादृशा च्छकानुगतः यथोक्त मलद्धारसर्वस्वछता सकलयाविय
 मे पूर्वं छेकादुप्राप्तः द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्पर मनेका सादृश्यं तद्द्व्यनियमः.
 यस्येय मास्येन्दुत इति केवल-यञ्जनसादृश्यको वृत्यनुप्राप्तः अन्यथा तु वृत्यनुप्राप्तः
 केवलव्यञ्जनसादृश्यं म तथा समुदायसादृश्यं न्यायानां क्व परस्परसादृश्यं मन्यथामा
 वः अनयो रेकाभिधानानुपप्रेशलक्षणं स्तुत्कारः अत्राऽऽरलष्टशब्दनिबन्धनं केवलं परंप
 रितरूपकम् अमेदप्राधान्यं आरोपावपयानपद्वे रूपकम्. आरोपीऽन्यत्राऽन्यादापः अ
 त्राऽऽस्येन्दुत्वारोऽहेतुं भारतस्याऽनृतस्यरीतिवातः. एवं रूपकपरंपरायुक्तत्वात् परं
 परितरः. आस्येत्येकार मेव रूपितत्वात् केवलस्य क्व अत्र सादृशाविकीर्तितं वृत्त
 स्यादिव मंतज स्तता स्तगुरत्र दशार्दूलविकीर्तितं

शुन्वन्तमित्यादिः—नृत्यन्तं नर्तनं कर्तव्यं नृती गात्रविक्षेपे इत्यन् परस्पर
 यः नित्यंशाश्रयत मात पितुर्विशेषणं वा स्तुत्यं एतस्तुत्वात् इति कथं ह्यस्य पितृति
 तुक्च प्रथमां लो मनां समाहारं किञ्चोकी तद्विधायैति समाप्तः संख्यापूर्वो द्विगु रिति
 द्विगुत्वां द्विगो रिति कीप अकारान्तोत्पत्तौ द्विगु किञ्चो भाष्यत इति द्विगोः क्लोवद्व
 वाचः बुध्वादिनेकत्र भेलने समाहारः कर्मतालपवनैः कर्षाघातपवनैः यद्वा शान्तः कर्षः

प्रथमस्तवकः

आत्मानं च यथात्थं भुवि करामेणोऽरुनावं

कूपानिजात्मा स हि विभ्रराज इह मे विभ्रा न्विजेन्नीयताम् ॥ २ ॥

विद्यादानविशारदा विनमतां बालेन्दुराज्जटा

जूठाशारदनारदाबालिरुचीनीलारदा शारदा

कथंतालः “नवतमालानिमस्य नभस्तरो रचिररोचि ररोचत वारिदिः” रित्त्वन्न वल्लभा
 कृपया शोभनं नमो नमरांतरति प्रउसावचने चै ति समातः अन्वाशो
 ना मीप शब्दानां प्रसंसार्यता कृरति चया कर्मतालः केशहस्तौ मुनिशादेक इत्या
 दी ताजादीनीति आत्मानः आह्वनं कुर्वन् आशोऽमल्यत्तमनेषद् अन्न अकर्मकादिति वर्तते
 तेन भुवीत्युक्तः यथात्थं त्वय मनतिकम्प्य अश्रयं विभ्रकी स्वादिना पदार्थानतिवृत्ता
 वग्यशीमात्रः विलंबितादि त्वयं इति नाम्नुत् “गीत वाच्यदव्याजनाकृशितालयो च
 सान्ने ज्ञा” इति टीाकःसंख उवाच इति क्रियाशेषेषु क्रियाशेषेषु च नपुं
 सक्रमिकृता द्वितीयैकवचनान्तरता च वक्तव्या कुरया निज मधीनः अधीनो विध्य आ
 यत् इत्यमरः इह प्रारोपितं प्रबन्धे विद्या न्विजेन्नीयतां पुनः पुनः निश्चेषतया विह
 न्तु विद्यानां पुनः पुन ररुति संभ्रार ह्वननस्य पौनःपुन्योपपत्तिः विपुर्वान्न हिंसाय
 त्यो रित्त्वसा हातो रेकाचो हृत्वादि रिति चहृ. हन्ते हिंसायां वकि जीमायो वक्त
 व्य इति धनोभावः सन्वको रिति द्विर्वचनं हृत्वादि शेषः कृत्स्नः कुहो क्तु रिति पुत्र्यं अ
 भ्याते चर्चै ति अश्रयं गुणो यकृत्स्नो रित्यभ्यासस्य गुणः काट स्वाद्यः पौनः पुन्यं श्रु
 यो वा क्रियासमाप्तिहारः “अनं कृताशना दिच्छे हत निच्छे तयाऽनिकाद् कारोमं
 भक्त्या दिच्छे दाधिपत्यं प्रजापतेः मोक्षं जनार्दना दिच्छे तस्यैवज्ञानं महेश्वरात् स
 वेरिभेषविभिन कारोसिद्धेः नभेश्वरात्” इति बोधोत्पीतप्रकरणे. अत तच्छब्दाभ्या
 मनयो इत्येवमव क्रमावस्य मुक्तता गम्यते. २

विधेत्थादिः—जटाजूटः जटावन्धः शारदः शारदिभवः काणाद ठमिति ठन् आ
 द्वे विनायतत्वा दन्वत्राऽकेच क्वी इति बह्वादिवाक्ययो कीप् तत्र दि पन्ती क्वी
 कारा दकिवो वा की प्रकथःउर्ध्वतो किमर्षो दियेक इति क्विकारा चकिकारात्
 पि नीकारः परिभवः घामे उपसर्गस्य घमिति दीर्घः त न्ददाती ति जातो मुपसर्गं क
 रोत कः श्रीविनायकरा च्छारतिश्च शरीरादि तानि मन्त्रस्यैव शीर्षवर्तीति वा उपसर्गमात्रक
 पेक्ष कन्धवर्तीतिवा शारदा सरस्वती कन्दमालावती शब्दप्रसक्तस्यैकी मवर तात्पर्य इ
 ति वचनां म्बद् क्रेक्री मदी क्तु शीर्षं मीमुपात्त पौनःपुन्येना त्वयं हृत्वात्तु मुप ली

शब्दब्रह्ममयी विरिंचवदनांभोजन्मरंगस्थली
शैलूषी लघु मो गुषीतु शमलं मे शेमुषी मीयुषी ॥ ३ ॥

केलीलोल मुदारनादमुरलीनालीनीलीनाधरं
धूलीधूमलकान्त कुन्तलभरव्यासंगिपिञ्जाञ्जलं ।
नालीकायतलोचनं नवधनश्यामं क्वणत्किंकिणी
पालीदन्तुरपिङ्गलांबरधरं गोपालबालंभजे ॥ ४ ॥

अघ्रविहतिकराणां कृष्णानाम्नां गुरूणा
मनवरत मपाङ्गप्रावृषेण्यांबुवाहः !

ये यद् यद् यद् चिचेति चकारस्य बहुलप्रह्वानुकर्षेणार्थत्वा यद् यद् लुक् प्रत्ययलक्षणेन
यङन्तत्वा द्वातृत्वे लोडादिद्विर्भवनञ्च चर्करीतं परस्मैपदं मदादिव च्च द्रष्टव्य
मिति वचनाच्छपो लुक् चर्करीतं मिति यङ्लगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा यद् यद् वेताड
गमः शमलं मनोमलं शमुषी मीयुषी मनसि सन्निहिता ईयुषी ति उपेयिवा नित्यादि
ना लिटि भूतमात्रे भावायां क्वणुः उपोपसर्गग्रहणं मतञ्च तेने पिबान् समेयिवा नित्या
द्यपि संभवती ति वृत्तिक्रागदयः शारदे ल्यत्रोपमा क्षिप्ता नीकारदे ल्यनेन देवीरुचो
व्यतिरेको ध्वन्यते अंभोजन्मेव वदनं वदनांभोजन्म उपामत मिति समासः धनंश्यायो लो
पे समासगा लघोपमा एत द्विलेपि क्विप्समासगा तदेव रङ्गस्थली तत्र शैलूषी ति अ
द्विलेप्यन्तनिबन्धनं केवलं परंपरितरूपकं अत्र सग्नस्य शैलूषीत्वारोपहेतुं वदं
नांभोजन्मनो रङ्गस्थत्यारोपः ॥ ३ ॥

केलीत्यादिः—मुरली वंशवाद्ये च्चेति केशवः निलीनः दिलच्छः धूमलं धूमं
पिञ्जाञ्जलं बर्हात्रं पिङ्गलं पीतम् ॥ ४ ॥

अघ्रेत्यादिः—अधाविहतिकराणां उज्जानसंपादनेन दुरितस्य दुःखसायि विह
रिं वाप्यो क्रतुं हेतुभूतानां तच्छीलानां वा क्रमो हेत्विति टः दुःखेनो व्यसनेभ्यश्च मि
त्यङ्गः गुरूणां द्विक्रमाणां “गुणश्च स्वयंभकाराल्लो इत्यन्तं स्वामिरोधकः अन्धकार
निरोधित्वात् शुचं दिलभिधीयते ” इत्युक्त्वा दज्जाननिरोधिना मित्यर्थः अपाङ्ग एवप्रावृ

प्रविसरदनुकंपावारिसंभारसान्द्रो

मम हृदयमयूर नर्त्तये दासमोदं ॥

॥ ५ ॥

उदारचूडाधृतसत्कलापा सर्वांगरङ्गद्विलसत्कलापा ।

स्थलीनिर्लीनाकुलदेवतामे मलीमसमानंसमापुनातु

॥ ६ ॥

कालप्रद्वंसीफालप्रविलसितदृशासंभवे ! सुममाथ

प्रोक्षणे ! चण्डमुण्डार्दिनि! विशदतरारालदंष्ट्राकराले !

षेण्यांबुवाहः प्रात्रुषेण्यः प्रात्रुषि भवः प्रात्रुष एण्य इत्येष्यः अनुकंपैव वारि तस्य संभार स्तंभरथं हृदय मेव मयूरं “ मयूरो बर्हिषो बर्हि शुक्लापाङ्ग शिशलावलाः ”. इति वैजयन्ती नर्त्तयेत्. परिस्पन्दयेत् हृदयं नवनवोन्मेषशालीकुर्था इति यावत् प्रासमोद मिति क्रियाविशेषणं अनेन नर्त्तनप्रयोजकत्वस्य निष्कृत्यभावेऽपि भगवान् स्वकृतेन तुल्ये दित्युक्तीत्या स्वयं मेव तुल्ये इति योच्यते अत्र सावयवं समस्तवस्तु विषयं रूपकं समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा अयाङ्गसावयविनं ब्रुवाहन्वेन अनुकंपाहृदययो रवयवयो वारित्वेन मयूरत्वेन चाऽरोपणात्. वसुमुनिविरति श्वेन्मालिनी नौमयी यः.

उदारेत्यादि.—कला आप्रोतीति कलाप खन्धः बर्हं ऽन्व सर्वांगेषु रंगन्तः व्याप्नुवन्तः विलसत्कलापा स्तर्पसमूहा यस्य रणि गौर्यः विलसन्त शशोभमानाः कलापा भूषणानि च कलापो भूषणे बर्हं तूर्णरि संहता वपीत्यमरः स्थलीनिर्लीना कुलदेवते त्वनेन हरो हरि श्रोतौ मली मसं मलिनं ज्योत्स्नातपिक्षेति निपातः आपुनातु आ समन्तात् शोधयतु तत्तदुचितशब्दार्थप्रतिषिद्धनक्षमं करोतिवति भावः पूञ्च पर्वने इह पवनं शोधनं तथा च पुनीते आत्मानं मित्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते इति माधवः अत्र हरिहरयो द्वयो रपि प्राकरणिकत्वा द्वयोः प्राकरणिकयोः शिशलपदोपनिबन्धेनश्लेषोऽलंकारः विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयो बौऽपादाने श्लेषः उपेन्द्रवज्रा जत जा स्ततो गौ सा दिन्द्रवज्रा यदिती जगौ गः अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदी या वुपजातय स्ताः

कालेत्यादि—दृशाया नेत्रात् संभवो यस्या हलन्ता दपि टाप् वे त्युक्त्वा टाप् सुममाथे सुमस्य मथने मथे विलोटेन भावे घञ् प्रोक्षणे अतिक्रमे विशदतरान्या

विश्वेशिन्यं ब ! शश्व द्वलयनिलयवासे ! नवांभोदवर्णे !
पादांभोजानतं मा मनुदिन मनुकंपाकुले ! पालयेथाः ॥ ७ ॥

कोदण्डं सशरं मुजेन मुजगेन्द्राभोगभाजा वहन्
वामेन छुरिकां विपक्षदक्षणे दक्षेग दक्षेग ज्ञ ।
कान्त्या निर्जितनीरदः पुरमिदः क्रीडाकिराताकृतेः
पुत्रोऽस्माक मनल्पनिर्मलयशा निर्मातु शर्माऽनिशं ॥ ८ ॥

नीलापगानिलयवर्षविराजमाने
कालोल्लसत्कुचलयावलिकैलिकारे
नाथे ! समस्तजगतां रमतां मनो मे
रामे सदैव रमणीयगुणाभिराभे ॥ ९ ॥

मत्स्यै घबलाभ्यां अरालाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां कराले भीषणे विश्वस्य ईशितुं शी
ल मस्याः ईश ऐश्वर्यं सुप्यजातौ यिनि स्ताच्छील्य इति यिनिः नियन्तस्व मधिपति
त्व च ईशानं अंब ! अंशार्थनद्यो रिति ह्रस्वः शश्व मित्यं बलयनिलयवासे बलयारण्य
समिहिते अनुदिनं दिने दिने वीप्साया मय्ययीभावः नवांभोदस्य वर्षे इव वर्षे यस्या
इति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहि क्तरपदलोप श्चेति बहुव्रीहि क्तरपदलोप श्चेति
कोपेयमुपमा त्रिलोपे च समासमा भ्रभ्ने र्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता खग्धरा क्रीर्ति
तेयं

कोदण्डमित्यादि—आभोगः परिपूर्णता आभोगौ यत्नपूर्वते इति वैजय
न्तौ छुरिकां अक्षिधेतुकां छुरति त्वगादिक मत्रेण च्छिनतीति छुरिका च्छुत् च्छेदन
इति धातु रिति सुबोधिन्यां दक्षेण दक्षिणेन निर्जितो नीरदो येन अत्रोऽपमाऽऽक्षिता
शर्म निर्मातु मा माने मान मिहाऽन्तर्भावः तेनाऽकमेकोऽपि अभिमनुमाति गृहं निर्मा
तीत्यादौ सकर्मकत्व मुपसर्गवशेनाऽर्थान्तरवृत्त्येति माधवः ८

नीलापगनेत्यादि—नीलापगानिलयवर्षे नीलापगभिधाने क्षेत्रवरे विरा
जमाक इति सामेव्यातिशयो द्दर्शितः कालोल्लसत्कुचलयावत्या सह कोलं करोती ति

अत्यन्तोल्लसितं विभूषणगणै रूद्राघतोल्लासकं
दीनानां गुरुमारुतालयगतं त्रैलोक्यभाग्याङ्कुरं ।
निन्द निर्मलकान्तिकन्दलभरै रिन्दिन्दिरा निन्दिरा
लीलामन्दिर मिन्दुसुन्दरमुस्रं वन्दे परं दैवतं ॥ १० ॥

राज्ञा मेकावलंबे ज्वलनकुलमुवां शारदाभोदवर्णे
सव्ये भागे तुषाराचलसुकृतपरीपाकदेवीप्यमाने ।
लक्ष्मीग्रामाधिवासे प्रणतिपरनृणां शश्व दक्षीणलक्ष्मी
दानोचिद्रे दयाद्रे रति रुदयतु नः कामदे वामदेवे ॥ ११ ॥

पता माशु कूर्ति मम प्रथयता दद्धा सिताब्जप्रमं
गाढाश्लिष्टगलं श्रिया परिलसच्चन्द्रावतंसोज्वलं ।

तथा कर्मण्यणित्यख सद्गुणेषुनैव हि क्रीडा कियते तदसद्गुण इति वाच्य वृत्तं वसन्त
तिलकं तमजा जगौ ग इति ६

अत्यन्तेत्यादि—उल्लाघो नीरोग स्तस्थ भाव उल्लाघता तस्या उल्लासक उ
दपादकः उल्लासयतीत्युल्लासकः “राष्ट्रापृष्ट्रापृष्ट्रामर्ष्य” इत्यस्मा इष्कृषातो मिंठा
या मनुषसर्गाद “फुल्लक्षीवकृशोलाघा” इति निपात्यते . दीनानां व्याख्यादिभि हुं
क्षितानां त्रैलोक्यभाग्याङ्कुरं सकल मपीप्सित भेतदभजनैः सिद्ध्यतीति भावः इन्दि
न्दिरान् भृङ्गान् “मृगं भ्रमर भृङ्गाय मधुलिङ्ग मधुपाडलिनः अलि द्विरेफो श्लेश
म्बो मसलः पुष्पलोलुपः इन्दिन्दिरो मधुकर श्वञ्चलोको मधुव्रत” इत्यभिधानरत्न
माला इन्दु रिच सुन्दर मिति “उपमानानिसामान्यवचने” रिति समासः उपमाप्रतिपा
दकस्य लोपे लुप्तोपमा वादे लोपे समासे सा कर्माधारक्याधि क्यकि कर्मकर्त्रीर्षि
मुलि १०

राज्ञा मित्यादि.—ज्वलनकुल मभिवंशः सव्ये वामे तुषाराचलसुकृतप
रीपाक इति श्रीपार्वती हेतुहेतुमतोरभेदोपचारः सर्वान् कामान् ददाति कामं स्मरं य
तीति च कामदः वामदेवः शर्वः ११

पतामित्यादि.—कूर्तिं प्राग्भ्यमाद्यं प्रपञ्चं “श्रियाकि” मिति बाहुल्यक

नित्यं संभूतभूतिदेतिदमनं निश्क्षयभूतानतं
 शश्वत्संश्रितसर्वमंगल मशोकावासवासं महः ॥ १२ ॥
 लक्ष्मी मक्षीणरूपा मनिश मनुभवन् भूमिजां भूरिमोदं
 तन्व न्नास्यां सुमंत्रे भुवि च तिलकयन् नन्वयं चित्तमानोः
 विश्वामित्वाधिकानन्ददविपुलमुजाविक्रमो विक्रमाख्यो
 राजा रामाभिरामो जगदवनकलालालसी लालसीति ॥ १३ ॥

तु कर्मणि क्तिन् प्रथयतात् प्रख्यापयताद् प्रथ प्रख्याने भूवादिः “ हेतुमति च ” ति
 शिच् अद्वा अजसा सित्वाञ्जस्याऽसिताञ्जस्य च प्रभेऽत्र प्रभा यस्य श्रिया नीलवर्षेया
 कान्या च लक्ष्म्या च चंद्र एवाऽत्रतंसः शिरोलंकारः तेनोच्चलं चंद्रः स्वर्ग्यं “ स्वर्गोपि
 भूरिचंद्रौद्वा ” वि त्यमरः तद्विकारो वतंसः किरोटं तेनोच्चलं उच भूति भस्म ऐश्वर्यं
 उच “ भूति भस्मितं भस्म क्षारो रक्षा च निर्दिष्टा ” इतिशब्दरत्नाकरः दन्ती गजासुरः
 “ मेरुमन्दरसंकाशं गजरूपं महासुरं निहत्य तस्य कृति न्तु कृतवा नंशुकं हूर ” इति स्कान्दे
 कुवलयपीठे श्व तं दमयतीति तथा दमे यिजन्ता मन्यादित्वात् ल्युः “ कर्मणिगम्यर्दि
 नाशीसूनिभ्य ” इति नन्यादिगणे मीजश्च भूता भिगिरिटीप्रभृतयः जनाश्च संश्रिता
 सर्वमंगला पार्वती यस्तत् सर्वाणि मंगलानि च, यद्वा संश्रितानां सर्वमंगलं सर्वमंगलहे
 तुभूत मित्यर्थः हेतुहेतुमतौ रभेदोपचारः अशोकावासे श्रीमदशोकपुरे वासः स्थिति
 र्यस्य तत् मह स्तेजः अत्र कुण्डगुणिनो रभेदो पचारात् तेजस्वी लक्ष्यते. तेजः प्राचु
 र्यञ्च फलं स च शिल्पविशेषमाहात्म्यात् हूरोहरिश्च त्यायाति उफानांसर्वासामि
 छदेवतात्वेपि अत्रकृति मम प्रथयतादिति स्वप्रबन्धस्य प्रचयगमन प्रार्थनया त द्वि
 षये स्या मशोकपुरवासिन्यां देवतायां कवे स्तविशेषा प्रतिपत्ति रतुक्सिद्धा अत्रा पि
 द्वयोः प्राकरणिकयो रिति पूर्वोक्तश्लेषो लङ्कारः १२

अथ गुहजनस्या पिदैवतेभ्यो भिषतया तदानौत्तनं निजगुरुभूतं राजानं
 भक्त्यतिशयेन चतुर्भि श्लोकै वर्णयति लक्ष्मी मित्यादि. अक्षयं अत्र नय
 स्तद्विरुद्धार्थवाचित्वात् परिपूर्वं रूपं सौन्दर्यं स्वरूप उच यस्याः भूमिजां लक्ष्मीं सीतां
 अन्यत्र भूमिजा मिति विशेषाजुक्त्या समस्ताचलाभोनिधिभ्यो जाता आयतिरूपं ल
 क्ष्मीं समृद्धिं अनिश मनुभवन् अयोनिजायाः वनितायाः अक्षयभूमिजाया स्संपद श्वाऽतु
 क्तवन् भूरिमोद मिति क्रियाविशेषणम् आख्यां तात्पर्यं आदर मिति यावत् “ आस्था

तन्वानो धर्मजातस्त्विति मञ्जितसुहृत्सोऽहस्तसम्भिमन्त्रेणो
बद्धासन्नो बन्धादौ सरसतरगवाकर्म्मसंमोददाता ।

देहाद्यां प्रतिज्जायां तातपर्यं त्ववसंभवे ' इति वै आख्या कथि रोह माह कामन्तकः
" अग्रयज्ञं धृती मंत्रः प्रचक.मन्त्रि । इहेतुं ज्ञातात्तसन्तत म्मन्त्रं संरक्षे तत्पत्र म्मुसत "
इति सुमन्त्रे सुमन्त्राकथे मन्त्रिभरे ज्ञायादिदोषगाहत्या च्छोमने कार्थमिष्यणे च तिल
कमन् तिलकमन्त्रं कर्मन् तत्करोती ति णिचि विन्मत्तो बुंगिति मत्तुपो क्कुक् चित्रमानो
रादित्यस्या भे च " सूर्यबद्धी चित्रमान् " इत्यमरः विश्वामित्रस्य विश्वामित्रमुनेः वि
श्वेषां सर्वेषां अग्नित्रायां च अधिक्रमानं वं ददाति धृतीच. विश्वमित्राधिकानंददः
गम इवाः मिराम स्तत्पत्र इत्यर्थः प्रगदन्ने वा कला शिल्पं " कला शिल्पि कालमे
व " इति अमरः कियन्मासपूर्वधो ज्ञानविशेष इति हरः गीतवित्रादिनपुष्य भिति
टीकसंभवे ज्ञान तु भवनविषयनपुष्य तत्र साकसी औत्सुक्यवान् ' तुष्णातिरक्षे वाक्का
वा भैतसुष्ण्ये काजसा ह्यो ' इति 'स्त्रः काजो स्वास्ती ति साकसी कास इलेपन
कीचनयोः यक्षुःान्ता दस्या कसति विषये तु रिजछति मनो भेनेति काजसः कण्ठे
षच् तदन्ता दिभिः अनेन जगदक्षकनेपुष्य मेव सर्वदा संपादयती ति प्रकाशितं साक
हीरकत्यर्थं शोभते यक्षुक् अत्र प्रकरशिकाऽप्रकरशिकयोः निरूपदोषनिबन्धे हेगे
संकारः अर्थं तु विशेषकसाङ्ग एव भवति विशेषणस्य साभ्ये त्वर्थप्रकारकादिगवाप्यायै
निर्यन्त्रिते यदर्थान्तरावगमनं त च्छब्दशक्तिमूलज्ञानविषयं ददात् एव सुतरात् तन्वा
नदत्वन्त्राणि

१३

तन्वानाहस्तादि.— धर्मजातस्य धर्मसूतस्य रिधाते रक्षां विपुपरिभूत्वमो
न स्वाराज्यपदस्थापन भात यावत् धर्मः उच्यस्य प्रतिष्ठाञ्च अजितव-नीकञ्च स्सुहृम
स्य अजिताः केनाप्य परिभूताः सुहृदो यस्य अनेन दण्डापुत्रि कवात्सुहृदा मय्युच्यन्ते
किमुताऽस्ये त्युक्तं भवति. बलपराहमादिभिः प्रकर्षेणो ज्ञान्भीमसे.ो यस्य प्रक
र्षणे ज्ञतन्ती भीमा विपुबलमयावहा तेना यदिति च. बन्धयो धर्मस्योः नकुलसहदे
योः आदिशब्देन. द्रौपदेयाः किमन्युषु च आर्हिंसा सत्यापरिग्रहप्रकार्यरूपे धर्मे आदिश
ब्देन नियमादय स्तेषु च. आसक्तः सरसतरग्या अत्यर्थं विषदिग्धया आतककथे ति
यावत् गवा शोच मयुरतरया गिरा च. " रतो रामे दिधे भीर्यं तिलादी पातते हवे "
इतिअमरः " गी काऽऽदिरो वकीवर्दे क्रतुमेदर्शमेदयोः जी तुस्या दिश भारसा

साश्च नमस्कृत्योऽपि शुक्रेणैव कथितं तद्विषयं विदित्वा
सोऽयं विशोऽपीति विदित्वा इति विदित्वा चोक्तं ॥१४॥

अस्माकं कृतं गणपतयेऽत्यसन्नि
कृत्योक्तं सावविचिकित्तमेवभिरजेत्

आपामसाहू कठयैतस्मिन्नुक्त्या
पारामिवावहृद्वाहुकनाश्ववाच्छेत्

॥१५॥

भूमी च तुर्यां चपि शुक्रेणैव कथितं तद्विषयं विदित्वा ॥ ति. साश्चः समासन्त
गमसंज्ञाप्रकाशकप्रतिपत्तिः ॥ १४ ॥ अत्रिच्छानि सनासनात्तस्या भित्तरं द्वित्रिभ्यां कश्चिद्भूत्तु
हुत्वाहा विधिः स्वरसूत्रेण सूत्रेण इत्येव ॥ १५ ॥ द्विभूत्तु इति एवं सरतस्यने स्थानेन सम
सान्ताभावः कश्चिद्य रात्रियः कश्चिद्य रात्रियः च सम्भोच्यः यति-ददाति चेति तस्य
" त्रिक भेदाभिजातस्य सस्तु विरहे द्विपस्तु च शिखी च तेषां मधुः प्रियता कश्चि
प्रिय " इति कामन्तकः एकस्मिन् लोके एकलोकः मद्रागं भेदे च एकलोकः भेदे कल
लः शिवभक्तवतास्त्वित् समस्तः लोके स्वयम्भुः प्रसमहितः अत्यर्थं पूजिताः यत्
ज्ञानं वा च्छेत्तात्तु विदित्वाः साश्चिदतः भेदात्प्रयुक्त्यात् अत्र भूते कश्चिद् आत्मा देह
यस्य अहितप्रकानां ध्वजने उदितर स्ताच्छैत्ये नोयन् आत्मा मनो यमे ति च इत्य
शान्तिस्तोत्रेणः कश्चिदिति कश्चिदिति अत्यर्थं जयति. जि जये जय उत्कर्षप्र
तिः भूतिर्द्वयः अधिकतयाः तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेणैव विदित्वाः " अक्षि
पो वमानादेः प्रयुक्तस्य परेष्वपि प्राणतय्ये परतहन्तं तं राज स्वसुदाहृतं. राशिं तु
स्वयंभु इति च " स्वयंभुः प्रारब्धता " इति तिष्ठः १५

65901

शुक्रेणैव कथितं तद्विषयं विदित्वा अत्रिच्छानि सनासनात्तस्या भित्तरं द्वित्रिभ्यां कश्चिद्भूत्तु
गमसंज्ञाप्रकाशकप्रतिपत्तिः ॥ १४ ॥ अत्रिच्छानि सनासनात्तस्या भित्तरं द्वित्रिभ्यां कश्चिद्भूत्तु
हुत्वाहा विधिः स्वरसूत्रेण सूत्रेण इत्येव ॥ १५ ॥ द्विभूत्तु इति एवं सरतस्यने स्थानेन सम
सान्ताभावः कश्चिद्य रात्रियः कश्चिद्य रात्रियः च सम्भोच्यः यति-ददाति चेति तस्य
" त्रिक भेदाभिजातस्य सस्तु विरहे द्विपस्तु च शिखी च तेषां मधुः प्रियता कश्चि
प्रिय " इति कामन्तकः एकस्मिन् लोके एकलोकः मद्रागं भेदे च एकलोकः भेदे कल
लः शिवभक्तवतास्त्वित् समस्तः लोके स्वयम्भुः प्रसमहितः अत्यर्थं पूजिताः यत्
ज्ञानं वा च्छेत्तात्तु विदित्वाः साश्चिदतः भेदात्प्रयुक्त्यात् अत्र भूते कश्चिद् आत्मा देह
यस्य अहितप्रकानां ध्वजने उदितर स्ताच्छैत्ये नोयन् आत्मा मनो यमे ति च इत्य
शान्तिस्तोत्रेणः कश्चिदिति कश्चिदिति अत्यर्थं जयति. जि जये जय उत्कर्षप्र
तिः भूतिर्द्वयः अधिकतयाः तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेणैव विदित्वाः " अक्षि
पो वमानादेः प्रयुक्तस्य परेष्वपि प्राणतय्ये परतहन्तं तं राज स्वसुदाहृतं. राशिं तु
स्वयंभु इति च " स्वयंभुः प्रारब्धता " इति तिष्ठः १५

क्षामोक्षोऽपि...
 शिखरस्यो...
 त न्यन्ये जातभीतिः कुह्वरः कुह्वरसंज्ञाया निमित्तोः
 "पायोचक्रः कसोचं" कलिं हि कलिजेतारः मेनः विभाज्यः ॥१६॥

स्वलीयोऽस्य स्वतु क्षमावर्णरपो इश्रीमानवेदाभिष
 स्तुदश्रव्य चरितं सुभाकरकुलशोणोमुजां पावनं
 विद्वत्सम्मतचन्पुभारतनिबन्धत्याऽऽभुतार्षोषकी
 सिन्धोः पूर्वतया य वर्णयति त तन्तो कर्मन्ता न्युर्द ॥ १७

नं प्रतिविक्रमं निदरा कजधोतां गिरितोलन मिष पाहुन्नां वाराभिसरण मि
 धेतत् शुद्धं चिक्यासे इयं स्तेत्यतः

क्षामस्वोदि - क्षामः क्षीयः क्षा गोम इति निहातकारस्य अकारः रक्ष
 चोरादिभ्यः पालनं शिक्षा वर्ण संकरादि विरसन तयोर्हाकुं निपुणं तस्योद्व्यात् समगत
 संगतवान् "संयोगवृत्तिश्चिद्वरत्यतिथिगिदिष्ट" इत्यकर्मकात् गमे स्तइ "वाग
 म" इति क्रियपञ्चे "अनुशासः पदे रावः ततनोत्वादीना मनुनातिकलोपा कलिं हिती
 त्यनुनातिकलोपः तूथे अस्य लब्धप्रशमनसमय एव कुहना व्याजः निमित्तोः निलीना
 ऽम् लिके कुरो पनेषु पापकर्मभु उच्यती लालसा यस्य संः असेन तत्कालीनानी
 मधि प्रायेण पारतरुं धीत्यति "पायोचक्रः कसोचं" इति अस्य प्रबंधस्य रचनासमकाले
 विनम्रक्याऽपि विभाजिता कलेरात्मन स्वभिरसनं उदप्रशोषां हेतुः कवी बुद्धे जतां
 "कलिं विभातके तस्य फलेऽनयं च संयुी युो चतुर्थे च" त्यादि क्षीयः स्वकपोत
 प्रेक्षाऽत्रालकारः मन्ये शंके द्युक् मिरावयः उन्प्रेक्षाधीतनाः अन्वयसाधे व्यापारप्रावा
 न्य इतः क्षाधिकधीनवांकेनामदप्रतिपि तेविपथिकोर्थेयसाधः ध्यापारप्राधान्यं नाम तस्य
 राधत्वं उरप्रेक्षाको विषयः विषयैर्ना प्रतिपाद्यमान मधि तदन्तत्त्व मेव प्रतीयते
 इति तत्र विषयविषयिभ्योः पारमार्थिकोत्पन्नाभावभासक्यर्थन्तस्या अन्वयसाधस्या वि
 र्णते १७३५५

यद्यपि स्वज्ञानकथन पूर्वकं किञ्चित् प्रतिज्ञाकीले स्वकीयः इत्यतः

श्रीमा न्नीमातिगानी प्रसन्नमहिमा चन्द्रमा स्तान्त्रमोदच
सेन्ने रात्वात्तमात्र स्तकक्युरनमे रोहिणीमात्रनाथः ।

नेला दत्रेः पुराडम् ^{२७} त्वमेष उरुनूजापिकमाक्रान्तविश्व
क्षोणीचक्रान्तराणां भरतकुडमुजां भूमुजा न्मानभाजाम् ॥ १८ ॥

दि स्वकीय स्वस्तु रपरं स्वपुरत्र इतिहः अत्र खलु क्षमापकारिणे म्मेहीमहेन्द्रस्य
निकर्षकमल गद्यः सुभाष्यं अर्चयं भवन्तीये म् भवणे "ओरावश्यक" इति व्यः तु
काकरकुलक्षोभीभुजा सोमचंद्रकानां विद्वत्संमतां य क्षपुभारतनिबंधः तस्य विद्वत्संज्ञ
कस्या त्भुतार्थावलीखिन्यो क्षंपुभारतस्य पूर्वतये त्वनेना खिन्नापि तत्पुष्पा स्तस्यै
क्षन्वी ति अनुकतिहः भव प्रायेषी क्षंपुभारत मिति क्षंपुभारतकृतो वचन मउदरगा
क्ष क्षंपुभारतनिबन्धस्ये त्बुदन्तत्वेनो किर्त्तनन्तां प्रायेषीगां लोद ड लकरां गती संतौ
क्षुदं क्षमता मित्वेन " प्रक्षि वचन मपुत्रुय बुनैकलोला नखास्ति कचन रस स्तपि
क्ष क्षयन्तु क्षुला पियूय विष्वां नपुत्रुय न्प्रसिद्धां क्षिः कः क्षयन्ति र्दि वक्षलीका
क्षि " श्रीहृष्यक्षंपुष्पातीत्या संत इदं काव्यं संशोष्या दुकनन्ति ति क्षयः १७

अथ प्रवच्य भारभते श्रीमा नित्यादि भोरशोक्य स्या स्ती ि श्रीमा
रु त्र इत्या स्ती ति मतुप् " भूत निन्द्याप्रशंसायां नित्ययोने तिगायने संसये स्वि
विचक्षणयां भवन्ति मतुपादयः " सीमा मतिःस्तु शील महये ति विश्व क्षुप्यजाता वि
क्षि किन्वी प्राण्यति उमासः पथा दुग्धदसमातः सीमातिगानी तःक्षः प्रउमरः प्रसरन
क्षीको महिमा स्ये ति पुत्र क्षिद्यो बहुप्रैःहिः " सृष्टस्यदः कवरम् " इति कनच
" अक्षय्य सुमह द्राग्धं क्षीम स्तोत्रवतां वर इवाज गत्रस्यं स सहस्रघातदर्शोर्षं होता
स्वल्पदा नत्री रक्षुगुर्भगवान् क्षुः हेरगर्भभेःगातात्रकाःत्रस्तव भीषिवान् सदस्व
स्तत्र भगवान् क्षुरि म्गीगयकः प्रभुः सनत्कुमारप्रमुखे राधे श्रीक्षार्थिभि कुंतः दक्षिणं
मयदा स्तोत्रकी लोका िति नः क्षुतम् इति श्रीहृषिंशो स्व महत्यातिशयप्रक्यापना
ह सीमातिगानी प्रसन्नमहिमे त्युक्तं आर्षुःदक स्त निमीते सकल मिति चद्रमा क्षंद्रः
" इन्दु क्षंद्रक्षद्रमा क्षोपवीक्षस्त्रीभो गत्रा रोहिणीक्षमोक्षत्रः क्षक्षेत्राः स्या दक्षिणत्र
प्रसृतिः प्रायेषांशु क्षीततोषि क्षुर्गाक्षुः' इत्यादिधानरत्नमाला आस्थाधमारः लव
क्षात्वादि क्षर्षेधि क्षान्त् पुराभूत् पुरि लुकिति लुक् प्रमवल्सत्या दिति प्रवचः क्षुदी र
क्षु करतकुलभुजा " क्षन्नेषीयं क्षयां यक्षा दस्ताक्षं वचना विह तस्मा दयं भवत

गात्रे बन्धं गुणोत्तरे समुदन् त्पूमारहारोद्यतः
 पूर्णानन्दमय स्वयं न्तिजगतीभाष स्स नारायणः
 अद्वा मूर्द्धनि य स्सदा भगवता संभाव्यते क्षमुना
 यस्याऽजायत विश्वलोकजननी लक्ष्मी स्वयं सोदरी ॥ १९ ॥
 क्षत्र त्पादनिषेविविश्वजनतापच्छेदबद्धोद्यमः
 कालोन्मीलितनीरजन्मसुषमाहारी तमस्तोमहा।

*आ भारती नाम ते सुतः भरतात भारती कीर्ति मेने दं भारतं कुलं अपरे ये च पू
 र्वे च भारता इति ते सुताः इति श्रीमहाभारतोकत्या भरतात पूर्वेषा मपि तत्कुलौद्
 भवत्वं १८

गोत्र इत्यादि—शुभे क्तरे भेदे वंशस्य गुणा वंश्यानां उभयकुलपरिशुद्ध
 त्वं यथाविधि विहितव्यतिरिक्तसंस्कारसंस्कृतत्वं शौर्यादयश्च सम्पन्नानावृत्तत्वेन “त मत्
 मुते बालक मंत्रुज्ज्वलनं चतुर्भुजं” इत्याद्युक्तस्वरूपेण उद्भूतं प्रादुर्भूय असमासेष्ये
 करणं नियमित मपि विचिन्नेयकिम् अस्मिन् च्छम्भत्तोसा ख्यातेनो पसर्गाणा मित्येक
 त्वगिप्रणाए जनुदन् दित्येकत्वं “तेप्राग्घातो” इति समुच्चैः प्राक्प्रयोगः भारद्वा
 शब्दौ कर्मभावघ वन्तौ हारे उद्यत इति सप्तमीतियोगविभागात् समाप्तः इहा उ
 च्ये स्समासार्थे द्वितीयत्वादि सङ्ख्यातां कृतावहुल मित्येतत् बाहुल्यं वा विज्ञेयता
 मिति सर्वस्वे आनन्दमय इत्यत्र तत्प्रकृतवचने मयदिति मयद् प्राचुर्येण प्रस्तुत आन
 न्द एवेत्यर्थः पूर्णश्च सा आनन्दमय च बद्धा मयद् तद्वप इति केचि इति प्रच
 नात् पूर्णानन्दस्वरूप इत्यर्थः तिसृषा रुज गतीनां समाप्तः निजजवती तद्विदितार्थे ति
 समाप्तः अद्वा समर्थं संभाव्यते सम्भान्यते संपूर्वात् तद्विदितार्थे सोदरीनामिति
 कोदरीत्यादिना वा विद् १६

क्षत्र इत्यादि—पादानां रक्षणीनां “क्षत्रेण विदितार्थः” इत्यम
 रः विश्वजनानां स्तापच्छेदे उन्मापनकने बद्धोद्यमः कालोन्मीलितनीरजन्मना
 त्रिमीलितवृत्तेन सुषमाहारी. “सुषमापरमाद्योने” इत्यमरः तस्मात्सोमं निषिद्धतरं
 तिमिरं हन्ती ति तथा अत्र चतुर्विधनियमान्नापिऽपि विदितार्थः तस्मात्सोमं निषि
 द्ये ति विदिति माघनोकत्या विषय प्रस्तुतविशिष्टं मतसु मित्येकत्वं इत्यर्थः

आतन्व ऋतनुं प्रसूनविशिखं गौरीकृताशोदय
स्सेव्य स्सत्सदसा त्रिनेत्रसमितो यो वा बहुश्रीधरः ॥२०॥

अभव दथ बुधोऽस्मा दञ्जत स्तारमुक्ता
मणि रिब शुभवृत्तो गुंफित स्सत्गुणेन ।

गौरीकृता धवलीकृता स्वर्वा आद्या येन स गौरीकृताशः तादृश उदयो यस्य सः सता
ब्रह्मत्राणां सदसा सेव्यः सेवितः “कृत्यल्युटो बहुल मिति बहुलप्रहृणात् कर्ममंत्र
कृत्यः “ताराम् रात्रिजं धिण्यां स ब्रह्मत्र मुडु भेने” ति निघण्टुः. “नक्षत्र द्यु
क्षेत्रं ज्योति स्स न्ति तारोडु तारकास्ति को नपुंसके च स्यु” रिति शब्दरत्नाकरः
बह्वीनां विपुलानां श्रीणां शोभना न्धरः धरती ति धरः पचा द्युच अत्र चन्द्रस्य त्रि
नेत्रसमित इति ष्ठेदा द्वरसाम्यं बहुश्रीधर इत्यनेन हरिसाम्यञ्च प्रतीयते त्रिनेत्रस
मित स्सामकृतः सदृश इति यावत् बहुश्रीधरः प्रायेण श्रीधरतुल्यः विभवा सुपो ब
हुच् पुरस्ता तु इति बहुच् कीदृशी तौ शश्वत् पार्दानोषिण्या विश्वजनताया आपञ्चे
दे बद्धोग्रम इत्युभयत्र तुल्यम् भृङ्गसञ्चलनादिकं विना विक्रसनीचितसमये स्वय
मेवउन्मीलितानां सितान्जानां सुपमाद्वा री ति हरे ललयोरभिदात् काल उच .तदु
न्मीलित ष्ठे ति विशेषणं विशेष्येत्यत्र बहुलप्रहृणात् कुञ्ज स्वञ्जवत् समासः त
च्चनीरजन्मच कालोन्मीलितनीरजन्म नीलोत्पलं तरुय सुषमाहारी ति ह्रौ तमस्तोम
मविद्यार्जितपापसञ्चयं अज्ञानपूगञ्च हन्ती ति तथा एव मुमयत्रापि समानं “तम
स्तुक्ली पापेनरकशोकयो” रिति निखण्डुः प्रसूनविशिख मततु मातन्वन् ततीयुनयना
मौ शलभतां प्राप्य भिति हरे अतनुं प्रसूनविशिख मातन्वन् दग्धं कामं प्रसुम्नात्मना
त्पादय भिति ह्रौ कामदानीत्यादनयोः प्रवाहानित्यत्वा दातन्वभितिवर्तमाननिर्देशः
रौर्यां पार्वत्यां कृत आशो स इति हरे गौर्यां सरस्वत्यां कृत आशोदयो येन
सः गौरीकृताशः ब्रह्मा तं यस्मात् स इति हरी “गौरी शिवासरस्वत्या”
रिति केशवः सन्त स्सा स्तेषां सदसा सेव्य इत्युभयत्र अत्र विशद्वयस्य पृथ
गुपादाने प्राकरणिका प्रा शिख्रपदोपनिबन्धे श्लेषालंकारः २०

अभवदिति — अस्मा चन्द्रा दञ्जत इशङ्गादञ्जौ शङ्कशाशाङ्गौ चेत्य
मरः “द्विपेन्द्र जी मन्स्या हिशुक्त्युत्भव वेणुत्रानि मुक्ताफलानि प्राथि
तानि लोके तेषां सुभ्रुव भव भूरि इत्यगस्त्यरत्नशास्त्रे शङ्कलस्यापि मुक्तोत्प

अतिललित महेश्वर्तुलोत्तुंगपीन

स्तनभरपरिषंगश्लाघितो लब्धवर्णः

॥२१॥

निखिलजगतीचक्रन्यासोरुकीर्त्तिं रतो बुधा

दिह शुभकृता म्मथो नाम्ना नृपोऽथ पुरुरवाः।

द्विजवरकुले संभूताना मशेषमहीभुजां

प्रथम मुदभू न्मन्त्रौघाणा मयं प्रणवो यथा

॥ २२ ॥

योऽसा विलापति रिलातनयो विचित्रं

स्त्रीमातृकोऽपि खलु पूरुषमातृकश्च ।

तिस्थानत्व मुक्तं तार उज्वलं वृत्त ङ्चरित्रं निस्तलत्व ङ्च “ वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्व
तीतदृढनिस्तले ” इत्यमरः गुंभितः प्रथितः संबन्धश्च गुणगुंफप्रन्धे गुण स्तूत्रंशशी
यादय षष्णवतिराजगुणा अ षष्णवतिराजगुणा इति रत्नकोशः गुणेने ति जातावेक
वचनं गुण्यन्ते प्राथ्यन्ते सत्भि रिति गुणाः महिला स्त्री महती इला मनुसुता च लब्धव
र्णः प्राप्तकान्तिः अनेन वाप्मासित्व मुक्तं विचक्षण अ अत्रश्लेषानुगृहीता वाक्यार्थोपमा
लङ्कारः २१

निखिलेत्यादि—निखिलजगतीचक्रे सर्वैः क्रियमाणत्वा दैन्यत्र प्रशस्य
मानत्वा च्च व्यासा उर्वीमहती पूजिते ति यावत् कीर्त्तिः कीर्त्तन ङजपः यथाश्च यस्य
सः कीर्त्तिः पुण्यकर्मप्रथा अत्र हेतु शुभकृतामाथ इतिशुभकृतां शुभकरणानां पुण्यक
र्तुणा च द्विजवरकुले ब्राह्मणसमूहे संभूतानान्ते दृष्टाना मित्यर्थः मन्त्रौघाणां प्रथम आ
दिभूतः इतरत्र सोमवंशोत्तमूताना मशेषमहीभुजां चास्तिशेषोन्वयत्र स्थित एषा मित्यशे
षाः मन्त्रौघाणा मित्यत्र प्रातिपदिकान्तनुंभक्तिषुचे ति अधिकारे कुमतिचे ति यात्रं
अत्र नुट आ म्ब्रभक्तित्वा मामीत्यस्य विभक्तित्वे अय मित्यनेन महिम्नः प्रत्यक्षत्वं
प्रदर्शितम् प्रणवो यथा प्रणव इव स्थितः नसमरसला षष्मि वेदे ह्यै हरिषी
गुरुः २२

योऽसा वित्यादि इलापतिः भूपति रिलातनयः इला नाम मनो रपत्यार्थ
यज्ञानन्तर भेवो तन्ना तनूजा तस्या स्तनूजः स्त्रीमातृको पि अन्येषा मिषा इया । ५

वाणीविराजिवदनाम्बुरुहोऽपि नित्यं

वाणीविदूरतर एव वरीवृती ति

॥२३॥

अभूदभूतोपमभूरिभूति

नृपोनृपालावलिमौलिभूतः ।

अं एव माता तथा पि पूरुषमादुकः सैव पुन रिळा बसिष्ठप्रभाषां स्तुस्त्वं प्राप्य सुयु
 न्नसंज्ञः मृगयाप्रसंगेन इलापृतं बीजनेकसेव्यं मुपगम्य भगवतो परमेश्वरस्य शापात्
 मी भूत्वा पुनरपि बसिष्ठप्रार्थनया परमेश्वरानुग्रहात् पर्यायेण मासं पुमान् मासं बी र्चा
 प् दिति श्रीभागवते वाणीविराजिवदनाम्बुरुह इत्यनेन वदनाम्बुरुहे सरस्वत्या नित्यसा
 र्वेभ्य मुक्तम् अनेना स्य समस्तविद्यानिष्पातता तत्तदौचित्येन प्रकृतेषु वाग्बिलासि
 पुनः पुनः इति शोच्यते वाण्या वाचा विदूरतर एव दूर एव अल्पाच्चतर मिति व त्स्वा
 र्चोऽप्य परीवृतीति अत्यर्थं वर्त्तते वृत्तु वर्त्तने यद्बलुक यद्वा अतिशायन एवतरम् वरी
 वृतीति पौनः पुन्ये च एवंसति वाचोः स्पर्धं न्दूर एव पुनःपुनर्वर्त्तत इत्यर्थः संपद्यते
 अनेना स्वयुगएष्याना मपरिच्छेद्यतया वर्णयित्तु मशक्यत्वे पि गुणप्रशंसनलोभात्
 ता नां पौनः पुन्येन वाचां प्रवृत्तिः शोच्यते अत्र विरोधो लङ्कारः वि
 रुद्धाभासत्वं विरोधः अयंविरोध स्समाधानं विना प्रकृत्यो दोषः सति तु समाधाने प्र
 मुल एवा बकासत्वा द्विरोधाभासः अत्रापि शब्दः प्रतिष्ठासमाने र्थेविरोधार्थः विरो
 धाभावे च शब्दार्थः.

२३

अभूदित्यादि—अभूतोपमा अन्यत्रा दृष्टपुर्वे ल्यर्थः भूरि बह्वी भूति स्तं
 यस्त्वं मौलिभूतः प्रधानभूत इत्यर्थः सुप्तुपेति समासः अहीना मच्छण्डा इत्ययन् स्था
 न्तरा इकुर्वं भिल्लयः सदा नन्दं करोति असदानन्दं किन्दतीति च किपुडुक्कम्
 करोतीति हेदने अन्न करोतिभृन्तस्योः प्रकृत्यो रपि तुल्यं रूप मिति प्रकृतिहे
 तुः सुप्तुपेति तस्यस्वतीकण्डाभरणे “प्रकृतिप्रत्ययार्थौ तौ विभक्तिवचनाश्रयौ पदभ
 ष्या वे ति शब्दहेतुवामवन्ति षडिति असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनं
 मन्तः परो धर्म स्समरे चापलायन मिति श्रीमहाभारते ” अत्र हेकातुप्रासः सं
 नन्दयिष्ये पूर्वे हेकातुप्रासः अन्नं नृपो नृप इति द्वौ व्यञ्जनसमुदायौ मिथ स्सद
 र्थे एवं महीमहीनां सवासदे त्थनेकप्रकारत्वं कि नाम मद्रूरुद्रव्यवसावसाय मित्या
 देवत् शब्दपौनरुक्त्यन्तु व्यञ्जनमात्स्यपौनरुक्त्य मित्यस्य रामशब्देन स्वरसामान्यनिय

मही महीना क्ललयन् कराग्रे

सदा सदानन्द कृदायुरस्मात्

॥२४॥

अजायना जातसपत्नजात

स्तुजातजन्मा नहुषोऽथतस्मात् ।

नजम्भमानावनिपालमौलि

नेनेज्यमानामलपादपीठः

॥२५॥

निम्न नसत स्सततं स सत स्सति योजय न्पथि प्रथितः,

भुव भभुनक् जलाधमितां भुजबलनिर्द्धूतदुर्मदारिततिः ॥ २६ ॥

मो व्यावर्धते न तु तदभावं प्रतिपाद्येन अतो महीना मित्यादी स्वगसाम्य न्नदोषाय
प्रथमपादे तु “ भूम ” इति केवऽव्यञ्जन सादृश्यरूपा वृत्त्यनुप्रासः तस्मा दनयो स्तं
सृष्टिः उपेन्द्रवज्रा जतजा स्ततो गौ २४

अजायते त्यादि - जातः जनीप्रादुर्भावे इयन् “ ज्ञानोर्जा ” अजांत
मनुभूतं सपत्नजात शत्रुः मुः । यस्य प्रमाणातिशयेन नकां प्यमुं परिबुभूयति स्मे ति
भावः सुजात ग्रहणञ्चकांघ स्विप्त्यादिभिः शशोभत जन्म यस्य सः अनन दिव्यभाव
त्व गुणम् नजम्भमाना अत्यथै गौःपुन्येन नमन्तः मौलिः किरिटे तेन नेनिज्यमानः
अत्यथै शोच्यमानः गिज्ज् वीव गणयोः अस्मा ग्रहन्ता यक् “ अतो लोप ” इत्य
काःलोपः नपदान्ते ति तस्य स्थानिवत्त्वनिषधा यस्य हलइति यलोपः ॥२५॥

निम्न भित्थादि—असतः निम्न बल शेषत्वे नाऽनिवक्षितत्वा जासिनिग्रह
यो ऽि षड्व्यभावः अभुनक् रक्षितवान् भुजानवन इति पालने तडां निषेधाः परस्मैप
दम् “ आयाःप्रथमदलोःक यदि कथ माप लक्षणं भवे दुःखयोः दलयोः कृतयांतयोभा
न्ता इति ह्गोतवान् भुजङ्गेशः ॥ २६ ॥

आमोदे त्यादि - आमोदः सौरभ्यं हर्षश्च मुद इषे आङ्पूर्वं स्मृत्प्रथिभाषे
च आमोदी हर्षसागन्धे इतिव सुमनसः पुष्पाणि सन्त च वदान्यो बहुप्रदः राजपक्षे

आमोदभाजां सुमनोगणानां मालम्बभू राविरभू दमुष्मात्
मान्यो वदान्यो नृपति र्ययातिः पयःपयोधे रिब पारिजातः॥ २७ ॥

तस्मिन् व्रीतिविनीतिविक्रमनिधौ विन्यस्य विश्वंभरा
भारं भोगपरंपरा मतिचिरं बोभुज्यमानो वसन् ।

भूयो भूरितरेण पुण्यनिकरेणाऽसादितोऽसौ दिवं
सद्यस्संभृतसम्मदौ स्सुमनसां संघे च संभावितः ॥२८ ॥

॥ ग ॥ तत स्स वृत्रापुरवधागुप्सा वित्रासिते सुत्रामणि कुत्ता पि
सपदि नाकलय मपि ना कलयति रोहिते रोहिताश्वमुखै रखिलै रपि
बर्हिर्मुखै रराजकतया जातशोकै नाकलोकाधिपत्ये कृताभिषेको यथा
भिलाष मखिल मपि भोगजात मनुदिन मनुबोभूयमानः कदाचन
वलवैरिजायां बलजां पुलोमजां विलोकयन् विषभेषुविशिखविदूषितम

वत्गुवागि त्यपि “वदान्यो वत्युवा गदाहो ” रितिचै

॥२७॥

तस्मिन् भित्त्यादि—नीति अर्थः विनीति विनयः बोभुज्यमानः पौनःपुन्ये
ना त्वर्थे अनुभवन् आसादितः प्राप्तः आङ्ख्यदः पयर्थे पयार्थो रतिः आ धृषा द्वे ति
विकल्पति गिचकः सम्मदो हर्षः प्रमदसम्मदौ हर्ष इति निपातः संभवित आभू दि
ति शेषः अत्रनीतिविनीतिविक्रमनिधा विति राज्यभारविन्यासस्य हेतुतयोक्त्यात् का
न्यलिङ्ग मलङ्कारः “ हेतो वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ” ॥२८॥

* तत इत्यादि—वृत्ता सुरवषागते ति वृत्रहत्याया म्मलिनतरं युवतिरूपमा
साद्याऽभिसरन्ती मालोक्य वृत्रारिः पलायमानः कुत्राऽपि विसविवरे बहुकालं शूड म
वात्सी दिति श्रीभागवतोक्तेः कर्त्तरि तृतीया अत एव त्रासित इति गिच् नाकस्य ल
यो नाकलयः त आऽऽकलयति अगळयति अनेन भीत्यतिशयः प्रकाशयते सुस्पृपेति
नशब्दस्य समासः रोहिताश्वमुखै रोहिताश्वोऽग्निः भुज्यत इति भोगः भोगवस्तु
अनुबोभूयमानः अत्यर्थं मनुभवन् बलजां वत्युदर्शनां बलजावत्युदर्शने त्यमरः पुलोमजां
शर्वां बाहकभावः बाहकत्वं अपातं पातं कृतः पात्री कृत अभूतत त्भव इति

ना त्सपदि तदभिसरणेहया बाहकभावपालीकृतमैत्रावरुणिशापा द्वा
हसभावं समीय भूयः क्षिप्रजाततत्प्रसादा भिजवंशजा देव भवित्रीं
शापमुक्तिं प्रतिपन्नमोदं प्रतिपालय न्यामुनाभिधानस्य गिरिवरस्य ग
रीयसी न्दरीं कष्टतरदिष्टबला दध्यशयिष्ट ततो यंयाति स्तु पुरुह
तेन पुरा पुरुरवसे प्रतिपादितं प्रतिष्ठानाभिधान मखिलविभवाधिष्ठा
नभूत मधिष्ठानवर मधिष्ठायऽभीष्टदानैः प्रतीष्टमोदाः क्षरदभृताक्षरै
रुदितै रञ्जसा रञ्जिताः प्रजाः प्रजा इवनिज्यः परिपालय न्प्रत्यर्थित
लज्जा नत्यर्थं मुल्लापयमानो विश्वविश्वंभरावलयवर्तिना निशेषराजके
न करंहराय चाशावशा दाशावल्या दागत्य भूतेषु सकलभूतेषु गव्य

चिन्तः मैत्रावरुणि रगस्त्यः बाहकभाव मजगरत्वं “अजगरे शयु वाहस इत्युक्तं
वित्यमरः समीय संप्राप्य ईह गतौ ल्यप् क्षिप्रजातेत्यनेन तत्क्षय मेव प्रक्षिपातादि
भिः प्रसादितवा निति दर्शितं निजवंशजा इर्मसूनोः भवित्रीं भाविनीं सार्वका
लिक स्त्वञ् गरीयसी इगुरुतरां द्विवचनविभज्ये तीयसुनि प्रियस्थिरे ति गुरुशब्दस्य
गरादेशः उगितत्वेति द्विप् दिष्ट न्दैव न्दरी मित्यधिशीकि त्याघारस्य कर्मसंज्ञा अथ
शयिष्ट शयितवान् “अपादपदसन्तानो एष माख्यायिका कथे ति तस्य प्रभेदे
द्वौ तयोराल्पयायिका किलनायकेनै व वाच्याऽन्या ना यकेऽने तरेण वा “इति द
ण्डी “पादाना त्रियमो नास्ति च्छन्दो यत्र न विद्यते समासपदभूयिष्ठ न्त तु गद्य
त्रियद्यत ” इति मानसोच्छासे.

• तत इत्यादि—प्रतिपादितं दत्तं प्रतिष्ठानाभिधानं प्रतिष्ठानसंज्ञं अधिष्ठान
वरं पुरभ्रेष्ठं अधिष्ठान न्तु नगरे रघवक्रप्रभावबो रित्यमरः प्रतीष्टः परिग्रहीतः इषु
इच्छायां क्षरदभृताक्षरै अक्षरशब्देन प्रमुक्त एव माधुर्यं च्छन्दो उदितै र्वचने
नेपुंसके भावे क्तः अञ्जसा यथाव इर्कजताः रञ्ज राग इत्यस्या द्वेषुमाश्लिषि क्तः
“प्रजा स्या त्सन्ततौ जन ” इत्यमरः प्रत्यर्थितञ्जान् रिपुश्रेष्ठान् दुर्जया मित्यर्थः
प्रशासावचने श्रे ति समासः उल्लापयमानः न्यग्भवायन् निजनिदेशिकायत्तनिश्चिन्तवृ
त्तीन् कुर्व मित्यर्थः लीक श्लेषे श्लिय त्समानने ति शालीनीकारणेभासनेपदं न्य
ग्भावान न्त द्विभाषालीयते रित्यात्मे पुक् राजकेन राजसमूहेन शोत्रोक्षेत्रवादिना

तो जनात् गन्वथा प्रामीयतो प्रामतया केदारीयतः कैदारिकेण मि
क्षीयतो मैक्षेण च यथामनोरथं सर्वदा संप्रदानीकुर्वन् नुरुहूत इव मू.
मृत्कुलाधिनेता वैश्वानर इवा श्रिताशापूरणमनाः कृतान्त इव क्रूर
दण्डधारणदत्तचित्तो निरृति रिव पुण्यजनपरिशोभितपार्श्वभागो व
रुण इव भृशमहितपाशो द्धर्त्ता समीरण इव सदागमलोलः कुनेर

युञ्ज अत्र हृकारन्यतरस्या मिति . कर्मसंज्ञाया विकल्पतत्वान् कर्त्तुं तृतीया आगत्य
भूतेषु आगते चित्त्वैवार्थः मयूख्यं उक्तादयश्चेति समासः गव्यतः आत्मनो गा मि
च्छतः प्रामांयत इत्यादिषु त्रिव्रण्येवं सुप आत्मनः कथांचांत काञ्च एव्यया गो
सम्भूहेन खलगोरथा दिति यत् प्रामतया प्रातराम्भूते प्रामजनं तितल केदारिकेण के
दारसम्भूहेन केदारः क्षेत्र केदारग चञ्चेति वर्तमाने ठञ् कविप्रधानेऽञ् भेङ्ग
भिक्षासम्भूहेन भिक्षादिभ्यो गित्यण् संप्रदानीकुर्वन् संप्रदीयतेऽस्मादिति संप्रदानं प्र
हीता प्रहीता संप्रदानं स्यादिति वा क्रोप्रहे गव्यदिभ्यो यथाकान् तत्तत्रयच्छ
त्रित्यर्थः मृष्टाकुलानां निरिसम्भूतानां गजैरनुहाना अ आः षो आधोता नाय
कश्च आश्रितस्य स्वाधोऽतस्त्र काप्रदि राशो अस्त्रेन यथापुं तत्र षो षश्च
इति वै श्वानरं आश्रितान्. माशायाः पूष्ण भित्यन्धत्र कास्य दण्डम्य धन्वो क्रूरपुंगव
कृत्सुदण्डधारणे चतुःशोभायत्रयोभि च पुण्यजना राक्षसः स्रस्तश्च "सावुधायाः पुण्य
जना नैता यातु ग्क्षी" त्यमरः "वज्रसन्तो पुण्यजाः" षो षे अत्रामहित
स्याऽत्यर्थमाहितस्य पाशस्य उद्धर्त्ता धर्त्ताः अहितपाशां गां गव्य पाशांति पाशाप्
याप्यः कलिततः कुरिततता महितात इव उद्धर्त्ता उन्मूलायता च हुम इणे सदा
सर्वदा गमं एमं "प्रहृष्टदितिः प्रगमश्चे" त्यपुं तदागेषु भच्छास्त्रेण एव स्तूपदे
शेऽपि शास्त्रे प्यागो पिचेति के षो गुणकना सर्वस्वाधी अयेस्वाधोऽप्यो रि
ति निपातः गर्धं काये यस्य "सावुधायाः" इति वक्तव्यमिति कथं स्वतक्त्वा
पला दासपदेऽस्या मुञ्जगताऽपि वा द्र ततुनेऽगमनेभञ्च इत्यर्थः वज्रशी रिव
"हरविष्णु वृषाकपी" इत्यमरः वृषा वषमः वषा इन्द्रः वृषो धनश्च "वृषाकपा
यी श्रीरायी" इत्यमरः हारं हरसंबन्धे हरिसंबन्धे च तस्यैऽमित्यण् यस्येति चे
त्यकारकारणं तापः तच्च उज्वलश्च अर्जुनं हारांज्वलाङ्गं तत्र कान्ति रिच्छा यस्या
स्या कमु कान्तौ कान्ति रिच्छा हारो मुक्तावली तेनो ज्वला अङ्गकान्ति प्रशीर
धोभा यद्ध्येति च कन दीप्तौ सत्ये सत्यलाके सत्यायां सत्यभामायां सत्यां सतीदेव्यां

इव गुह्यकार्षः वृषाकपि रिच वृषाभिरक्षी वृषाकपायैव हारोज्ज्वलांग
कान्ति र्भूर्सिन्नयैव सत्यालीनमना इन्द्रावरुणा मिष विततगोराजी वि
नतविमतनृपतिविततिविकटमकुटतटघटितमणिघटामरीचिबीचिनीरा
जितपदपल्लव स्सन्ततसन्तन्यमानदानबंभृज्यमानमानदिव्यपादपोऽथ
मदेदीप्यत ॥ १ ॥

क्षत्राधिनाथान्वयसंभवो पि नक्षत्रनाथान्वयसंभवोऽसौ ।
हितप्रदाताऽह्यहितप्रदाता कथ च्छरित्रं कथयेऽस्य चित्रम् ॥ २९ ॥
येन स्वसमता श्रीताइशक्ष द्विक्षेऽपि बान्धवाः ।
अभूव न्मेदुरामोदा स्सोदरा इव सादरम् ॥ ३० ॥

सत्ये तस्थे च आसीनं मनो यस्य इन्द्रावरुणौ देवताइन्द्रे षे त्यानृ वितता गोरार्जिः
नेत्रसमूहो जलसमूह च ययोः विततायां विस्त्रतायां एषि मूयौ विततग्नि गीमि वा
ग्निर्वा राजितुं शील मस्ये ति सुप्यजाता विति णिनिः विमतनृपतय इशकुभूपा स्स
न्तन्यमानेन यथावतफियमाणेन दानेन हेतुना बंभृज्यमान; अत्यर्थं भृज्यमानः यद्वन्ता
त् कर्मणि यक् भञ्जो आमर्हने तारद्यो मानो यस्य दिव्यपादपस्य अदेदीप्यत शुशुभे.
पुरुहूत इक्षेत्यादि रुपमा प्र भृष्टदित्यादीनां क्लिष्टतया साधर्म्यं तदुक्तं स्फुटमर्घाल
ङ्कारा वेता वुपमासमुष्यौ कि न्वाश्रित्य शब्दमात्रं सामान्य मिहा पि संभवत इति
हारोऽग्रले त्यत्र सिंगक्षेपः गोरार्जोत्पादिषु वचनक्षेपः ॥१॥

क्षत्रे त्यादि—क्षत्राधिनाथान्वयसंभवः क्षत्रवंशजातः अहितप्रदाता शत्रु
सण्डयिता दो अयच्छब्दे तच् अत विरोधो संकारः ॥२६॥

येने त्यादि—स्वसमतां धयनवसनभोजनादिषु सार्वभौमेनाऽऽत्मना तुल्य
तां प्राशिताः एत दामोदमेदुरत्वे हेतुः विश्वे सर्वे मेदुरः बर्द्धनशीलः भञ्जन्नासतिदुरश्च
नीतो बन्धुजन स्तथाऽऽत्मसमता मिति श्रीहर्षः श्लोके षष्ठं गुरु ष्वैवं सर्वत्रलघु
पञ्चमम् ॥३०॥

कि मित्यादि—रिपु मपि चाऽऽत्मनासमानं ध्यातेने कि मूनः अत्यरमुत

किं ब्रूम स्सपदि महापदं प्रपन्नो यःकान्तरमित उदञ्चितप्रतापः ।

उद्धर्ता स्वजनपदस्य कण्टकानां व्यालेने रिपु मपि चात्मना संमानं ॥३१॥

उद्धार परभूतां विरचय ब्रह्मा य मिद्धादरं
श्रद्धालुःकलधौतराशि मनिशं पृथ्वीसुरेभ्यो दिशन् ।

उद्धृत्या र्पयितै व मा मपि बतेत्यार्त्तस्स कार्त्तस्वर
क्षमाभू द्रूप्यधरो प्युदित्वरश्नरीनांदा दरोदी वरम् ॥ ३२ ॥

गोपाया मास धात्री ऋतुरुदधिमितां सो य मुर्वीमहेन्द्रो
मर्त्याधीश स्सुधर्मा स्थिति महितमति मत्तमातंगयानः ।

मेत दित्यर्थः कथ मेत दित्याह मह ष तत् पदं स्यान् ऽच महती सा च आप षतां
कान्तया रमितः कान्तयेति कर्त्तव्योक्तया रागातिशयो व्यज्यते तेन रागनिमित्ताना न्त
स्य सौभाग्यादियुगाना मुत्कर्षः कान्तार म्महारण्य मित श्र महारण्ये दुर्गपथे कान्तार
मित्यमरः प्रतापः दूरां देवा रीक्षां भयजनकत्वं प्रकृष्ट स्ताप श्र स्वस्मिन् जनपदे तिष्ठ
न्ती ति स्वजनानां प्रियात्मजादीनां पदे तिष्ठन्ती ति च स्वजनपदस्थाः ते च कण्टका
श्च कण्टकां दुष्टां स्सुख्यप्राणि च अत्र तृतीयप्रकारक्षेपोऽलंकारः अय न्तु प्रकारो
विशेषणसाम्य एव भवति अन्यथा ध्वनित्वापत्तेः औ औ ग खिदशयतिः प्रहर्ष
णीयं ॥३१॥

उद्धार मित्यादि — भूभृता महीधरा राजान श्र अद्वा अञ्जसा श्रद्धा लु
रास्तिक्यधान् श्रद्धास्तिक्यामिलापयो रिति वै कलधौतराशि कलधौतं रूप्यहेन्द्रो रिन्त्य
मरः अर्पयितेव अचिरेण कालेन दास्यत्येव कार्त्तस्वरक्षमाभूत् स्वर्णशैलः रूप्यधरः रज
तशैल उदित्वरी उद्गमनशोला इष्वाशिजाति करप् क्षरी निम्नरः तस्या नादात् नाञ्जस
दिश्य क्षरीना द्रव्याजा दित्यर्थः ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी वक्तव्येति पञ्चमी अत्र प्रकृ
तं क्षरीनाद् मपहुतुत्य रौदनत्वेन संभावितत्वात् सापेक्षोत्प्रेक्षा सा च इवादिबिरहा
त् प्रतीयमाना अस्या श्र परभूता मित्यादिक्षेपो नुमाहकः तत्त्वलेन तस्या स्समुत्प्या
पनात् सा च समुत्पिता समुत्पापकस्य चमत्कारनिबन्धन मित्यनयो रङ्गाग्निभावेन
सङ्करः ॥ ३२ ॥

अश्राम्तं न्दानवारिप्रकरपरिलसत्यादपीठोपकण्ठो
यद्ब्रह्मोद्दामधामा निखिलदिबिषदा कायको नाकलोकम् ॥ ३३ ॥

कालेऽस्मिन् जन्य मासी तातमलबलमित्पालिते नाकलोके
तैलोक्यैश्वर्यलिप्सातरलितमनसा न्देवदैत्येश्वराणां ।

नीत्या मुक्तःपरं विक्रम इह विजये न क्रमेते ति मत्वा
देवा वेगा त्रपन्ना धिषणं मुहुनयं भार्गव म्पूर्वदेवाः ॥ ३४ ॥

जन्यैज्जन्यमाने पुन रसुरजना जीवनीविद्यया ते
काव्येनाऽव्याकुलेन त्रिदशविशसिताः प्राणिता प्रीणिताश्च ।

एवं ततोययाति रित्यारभ्याऽरोदीदरमित्यन्तैर्ग्रन्थै रस्य गुणगन्था ननुवर्ण्य
तादृग्गुणवत्त्वे संभाव्यमानं फल मप्यस्मि ऊजात मिति दर्शयन् वचनं मुपसंहरति.
गोपाया मास्तेति गोपाया मास रक्षितवानं गुप् रक्षणे गुप्स्वीत्यायः कास्त्वयया
दित्यामप्रत्ययः कृञ्चैत्यस्ते रनुप्रयोगः अमर्त्याधीशः मर्त्याधीशश्च सुधर्मायां स्थितौ
महिता प्रवृद्धा मति रिच्छा यस्य शोभनेन धर्मं आस्थिति रास्वा तथा महिता पूज्यमाना
मति बुद्धि र्यस्य सः मत्तमार्तगः यानं बाहनं यस्यसः मत्तमातङ्गस्य यानमिष व्रतं य
ति र्यस्य सः दानवारयस्तुराः दानवारि दानजलत्र यत्रत् यथा अत्त क्लेषास्तुगृहीता वा
क्यार्थोपमा ॥ ३३ ॥

अथ ययाते देवयानीचामिच्छयो र्याह्मिच्छकी विवाहघटनां वक्तुं कथान्तर मार
भते कालइत्यादि. गतमलेन वृत्रहत्यापापविमुक्तेन बलभिदा त्रयो लोका एव
त्रैलोक्यं चास्तुर्षर्षादित्वा त्स्वायं व्यङ्ग लिप्सा लम्बुमिच्छा धातोः क्रमेण इति सन्
सनमीमे तीस् अत्र लोपोऽभ्यासस्ये त्यस्वासलोपः “स्क्रोस्सय्योगाद्यौ” रिति सलो
पः हलन्ता च्चेति कित्वात् गुणाम्भवं देवेश्वरा दैत्येश्वराश्च तेषा न्द्वन्द्वः परं श्रुवमाणं
सर्वज्ञाऽव्यक्तिकारि नीत्या मुक्तः परं विक्रम इति केवलं पराक्रम एवेत्यर्थः न क्रमेत अप्र
तिबन्धेन नक्रान्धेनं वृत्तिसर्गेति तद् वृत्ति रप्रतिबन्धः धिषणं बृहस्पति उद्धनय मिति
उभयो विशेषणं भार्गवं शुक्रं देवत्वात् भ्रष्टा इति पूर्वदेवा अस्तुराः ॥३४॥

जन्य इत्यादि—जन्म्यमाने उभयेषा मपि नयविक्रमसंन्यत्या दसत्वा

भूय स्तै रस्तक्षकै निजबलविलया निजितो निर्जेन्द्रो
निन्ये दुस्था मवस्था ममरपरिवदा साक माकम्पमाजा ॥ ३५ ॥

उचित मिदं खलु मन्ये जन्ये विजितो य देश श्वतमन्युः ।
कस्य नु गुरुविद्वेषिण इह खलु न स्या त्पराजयो भूयान् ॥ ३६ ॥

॥ ग ॥ तदनु तेन मन्युश्वतेन वशीकृते नाकलोके दनुजचक्रेणा
क्रान्ते पुन रपि निजवशापादनाशये व विधिविहितबहुमन्युना शत
मन्युना विबुधनिवहेन सह विचार्या चार्यतनयः कचो निभृत मेव

दत्तार्थं ज्ञायमाने जीवनीविद्यया मृतसञ्जीवनी संज्ञया विद्यया अब्याकुलेन एकाग्रचित्तेन विद्यासिताः हिंसिताः क्षुद्र हिंसायां अस्य “ धृषिशासी वैध्यास्य ” इति वैध्यास्य एवाऽनित्त्वनियमा दन्यस्त सेट्स्वं प्राथिता जीविताः अत एव प्रीथिताः प्रीतिं प्रापि ताः पू ष् प्रीथो न्युंश्चकम्प इति लुक् निजबलविलया निजितो निर्जेन्द्रः भूयः अस्त शङ्कै स्तै दुस्था मवस्था भिन्य इत्यन्वयः अस्तेति उदित्वेन विभाषितेऽकृत्वा शस्य वि भाषेति निष्ठाया मिदभावः स्वसैन्यनाशा द्वैतोः पराजितो देवराजः पुन रस्तमरणम ये रक्षुरे दुस्थां दुःखदुःखात्मना तिष्ठती ति दुस्था तां दुःखरूपा मिति यावत् सुपिस्थ इति कः अवस्थां कालकृतान्यथावस्थिति रवस्थेति सुबोधिन्यां निन्ये प्रापितः कर्मणि लिट् स्वनगरा च्छाषण मिह दुरवस्थाप्रापणं ॥ ३५ ॥

उचितमित्यादि—योग्यं “उचित न्नु स्वभावे ङी निश्चिताभ्यस्तयोः पुनः
योग्येचारादुपाते च इति” केशवः शतमन्यु रिन्द्रः गुरवो बहवो विद्वेषिणो यस्य मृता-
नां पुन श्शुक्रेण जीवितत्वात् इहलोके भूयान् अतिशायने बहुलोप इतीयसुन ईकारस्य
लोपः बहु भूभावः अत्र गुरुषु निजाचार्येषु विद्वेषः गुरुविद्वेषः सोऽस्यास्ती ति गुरु
विद्वेषी ति व्यज्यमानोऽर्थो वाक्यार्थं सुपरस्करोति ॥ ३६ ॥

* तद्विद्वेष्यादि—मन्युनां कर्तृनां दनुजचक्रेण क्षुद्रसैन्येन “ वशीयनी
बलं सैन्यं चक्र ज्ञानीक मन्त्रिणा ” मित्यमरः विधिविहिता बहवो मन्यवः कृतवो
येने ति प्रमुक्तः प्रतीयमानं अर्थं मनेश्च पुन रपीत्यायुत्प्रेक्षा विधिना देवशक्त्या विधि
तो बहु विं पुलो मन्यु शशोको यस्य तेन आचार्यतनयः बृहस्पतिपुत्रः ब्रह्मिन्मन्त्रे वसतिं

सूतसङ्गीविनोविद्या मध्येतु महितमध्यवसते रूर्जस्वतीदयितस्य भा
र्गवस्य वसतिं प्रति प्रस्थापयामासे अनन्तर मन्तरंगसंगृहीतबलशा
सिशासनः कलितकमनीययौवनः कचो य मयत्नेन सपत्नसंहति
मभिबुभूष त्रराते रारातीय मपि दितिसुताचार्यं क्षणा दमिबुभूषमा
पो महत्तरगुणोत्तरे मुहूर्त्से स्वर्गतो निर्गत्य सर्वगीर्वाणदुर्वारगर्वनिर्वाणं
कुर्वाणं विकुर्वाणं वृषपर्वाणं म्रकुर्वाणं कात्तिकेय मिव चित्रशिक्षण्डि
जाताधिरोहं वान्मीकि मिव सिताच्छकाव्याभिख्यातं सकलतापरहित

र्वासे यस्य तस्य अनेन तस्य दुष्प्राप्तं विचार्य कचः प्रस्थापयामास इत्यनेन तस्यै व
नत्र सामर्थ्यं मिति प्रकाशयते ऊर्जस्वती दयितस्य भत्र बहुमीक्षाश्रयणेन तस्या न्त
त्बन्धुषु चाऽस्य प्रेमाविष्टता व्यज्यते तेन च तदनुसरणद्वारा कार्यसिद्धि रिति भागवस्य
शुकस्य वसतिं भिलयं प्रस्थापयामासेन्द्रस्यानं कारितः कर्मणि लिट्.

अनन्तर मित्यादि.—अन्तरहस्मनः सङ्गृहीते त्यनेन स्वताप्यस्य पर
रलस्यत्व मुक्तं कमनीयेत्यनेन यौवनस्य प्रारंभावस्था प्रकाशयते तेन बक्ष्यमाणदे वया
न्यभिलाषस्य युक्तता अकिबुभूष भक्तिभविषु मिच्छन् सनन्ता लक्षयहेतु रिति
शता हेतुः प्रयोजनं च कारणञ्च भत्र कारणं सच प्राप्तीच्छावाः आरातीयं असात्
समीपे भवः बुद्ध्याच्छः अव्ययानां ममात्रि टिलोपो वक्तव्य ” इत्यस्याऽनित्यत्वा लोपा
भावः बहिर्घाष्ठलोपोऽयञ्चे त्यत्र टिलोपवचन मस्माऽनित्यत्वज्ञापकं.

दितिसुताइति—“कृदिकारा दक्षिण ” इति वा कीष् अभिबुभूषाणः
प्राप्तु मिच्छन् भू प्राप्ती सनन्ता न्छानच् गुणोत्तर इत्यनेन ईषितकार्यसिद्धि रवश्यं
भविष्यती ति द्योत्यते निर्वाणं विनाशं विकुर्वाणं हृष्टं “ हर्षमायो विकुर्वाणः प्रमनाः
हृष्टमानसः ” इत्यमरः वृषपर्वाणं प्रकुर्वाणं सेवमानं गन्धनानक्षेपण इति सेवन आत्म
नेपदं चित्रशिक्षण्डिनि विचित्रमयूरे जात मधिरोहणं यस्य चित्रशिक्षण्डिजातस्य बृह
स्पतेः आधिरोहणं च बाहुलकात् कर्त्तारि ल्पुट् सिताच्छकाव्याभिख्यातं ब्रह्मनिर्मलका
व्यत्वा दमिख्यातं प्रसिद्धं सित क्षाऽच्छक्याव्य क्षेत्र्यमिख्यात माज्ञातं च कषि रेव
काव्यः शत्रुर्वर्षादित्वा त्स्वार्यं व्यङ् सकलतापि राज्यात्मिकादिभिः रहितं सकलताप
सानां हितं च खट्वां पर्यङ् खट्वा मारूढ मिति क्षेपाभावात् समासामावः क्षमाया
मारुढं प्रभितं क्षमया आरूढं च यज्ञे अभिलाषः नयज्ञेषु नयवित्तु च उपशस्यं लक्ष

मपि सकलतापसहितं स्वप्ना मारूढमपि क्षमारूढं यज्ञाभिलाषिण
मपि नयज्ञाभिलाषिणं निजतनूजया देवयान्या परिशोभितोपशस्य .
माद्यया विद्यया लापयमानमेनं भृगूणा माद्य मासाद्यऽऽभिवाद्य निरं
वद्यां गिर मिति गृणाति स्म ॥ २ ॥

आम्नायपारगमुनीन्द्र! कचो सि नाम्ना
धाम्नाधिधे भृगुवरां गिरसांगजन्मा ।
विद्यां वरा मधिजिगांसु रयासिष न्त्वां
वत्स्यामि वत्सरसहस्रक मत्र वर्णी ॥ ३७ ॥

वाचं कचस्य विशदा मुशाना निशम्य
विद्वा न्विचार्य बहुधा बहुधामधाम्नः ।

यथा समीपमात्मवचनः पादोपशस्य इतिप्रयोगश्च आद्यया श्रेष्ठया मृगसञ्जीविन्येत्यर्थः
आलापयमानं पूजां प्राप्तुवन्तं लियस्सम्माननशालीति सम्मानन आत्मनेपदं लिङ् श्लेष
णे विभषालीयते रित्यात्वे पुक् अभिवाद्यते आभिमुख्येन वाद्यते आयुष्मन् भवेत्याशी
र्षादः कार्थितेनेत्यभिवादनं तूष्णीं स्थिते दोषस्मरणान् गृणातिस्म उक्तवान् अत्र सक
लतापरहित मित्यादौ विरोधोऽलंकारः ॥ २ ॥

आम्नायेत्यादि—भृगुवरा! ब्रह्मनाम्नाकचो सि आंगिरसस्य बृहस्पते रङ्ग
जन्मा पुत्रः किमर्थमिन्द्रायतो स्मीत्यत्रा ह वरां श्रेष्ठां विद्यामधिजिगांसुः शब्देतुमिच्छुः,
इहज्ययने इडिकावक्ष्युपसंगमं व्वभिचरतः इहश्चेति सानिगमिरदिशः अज्जनगमामिति
दीर्घः सनाशं सेत्तुः विद्या मित्यल्ल नलोके ति षष्ठी निरोधः त्वा मयासिषं प्राप्तवान्
त्रसिस् याप्रापणे यमरमेऽति सगिदौ अल्ल विद्या मित्येव वक्तव्यं गुरा षटुतोके रयुक्तत
या मृतसञ्जीवनी मकिप्रेत्य परा मिति विशेषितवा निति मन्तन्त्यं आम्नायपारगेत्यनेना
ऽद्ययनार्थं मागते रौचित्यं वत्सरसहस्रकं कालाट्ठ्वनोरत्यन्तसम्योगे द्वितीया अनेना
ऽद्ययनस्याऽन्तरानुपरमः प्रतार्थिते वर्णी ब्रह्मचागी अनेना ज्ययनौचित्यं ॥ ३७ ॥

वाचमित्यादि—विशदा मसन्निग्धार्थां सम्यक् विहितनित्राकूतार्थां इत्य

पुत्र म्पुरन्दरगुरो रुररीचकार

विद्यार्त्थिनी ह गुरवः परमानुकम्पाः ॥ ३८ ॥

मधुरै विविधैः श्लोकै विबुधामोद मादधत्

अथ तं सरलं प्रोचे स कवि बुद्धिशक्तिभाक् ॥ ३९ ॥

हे बत्स गीप्पतिसुता ऽभिजिगांससे य

न्मत्सन्निधे स्त दक्षिका म्मुद मुद्गहामि ।

अद्वा सदा ध्ययनजागरिता निर्षीद

मद्दामनी द्दसुख मीप्सितसिद्धये त्वम् ॥ ४० ॥

प्रसन्नं सद्वृत्तं स खलु सदलंकार ममलम्

गुणाना मावासं सहृदयजनज्ञैर्यहृदयं।

धः विद्वान् विचारकुशलः बहूना न्धात्रां तेजसां धाम सद्य तस्य बहुधामधाम्नः पुरन्द
रगुरोः पुत्र मिति बहुधा विचारे हेतुः अत्रा र्थान्तरन्यासा लंकारः भृशोः कर्त्तरीकर
गस्य विशेषरूपस्या धस्य विद्यार्थिनीत्यादिना सामान्यरूपेणा येन समर्थनात् सामा
न्याविशेषकार्यकारणभावाभ्या भिर्द्विष्टप्रकृतसमर्थन मर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

मधुरैरित्यादि—श्लोकै र्यशोभिः पद्यै श्च पद्ये यशसि च श्लोक इत्यमरः

विबुधाः देवाः विद्वांसश्च तथा मामोद प्रमोद उच्य बुद्धे शक्ति र्गकुष्ठितत्वं बुद्धिश्च
शक्तिः कवित्वबीजरूप स्तंस्कारविशेषश्च कवि श्शुक्रः काव्यकृत् च ॥ ३९ ॥

हे, वन्से त्यादि.—अभिजिगांससे अर्थात् मिच्छसि जागरिता जाक

रुकः ॥ ४० ॥

प्रसन्नमित्यादि—मुखविकासदिना प्रकटितप्रसादं अन्यत्र शुष्केऽधन
दिबत् स्वच्छजलवत् सहसैव यद्बुधामोदन्यत् प्रसादो सौ सर्वत्रविहितस्थितिः अन्य
च्चित्तं सर्वत्र सर्वेषु रसेषु इत्युक्तलक्षणप्रसादगुणयुक्तं सद्वृत्तं शुभचरित्रं “ आचारवृत्त
वारिचरित्रवर्णानिच ” इतिव सद्भि श्शोभने स्तत्तदसानुकूले श्रुतौ युक्तं च सद

महाशय्याविषुं सुमहितपदं हृषचरितम्

सदासेव्यं काव्यं स्फुटरसःससेषिष्टं च क्वचः

॥४१॥

प्रकृतिरुच्चिरं मारा त्वेक्ष्य सा पदमलाक्षी

क्वच मचकमतैर्न न्देवयानी तदानीम्

लंकारं प्रकाशाधिक्यात् कुजादिताराग्रहेषु ” मध्ये श्रेष्ठ मित्यर्थः “ शकुबुगुशुचसाया वृद्धितोषीयवन्त ” इतिवराहमिहिरः सन्तः प्रशस्ता अनुप्रासादय शब्दालङ्कारा उपे मादयो शालंकाराश्च यत्नं तं वमलङ्कारादिभिर्होषै ररहितं मुख्यार्थहृतिप्रभृतिभिश्च गुणानां माश्रितवात्सल्यादीनां माधुर्यादीनां च प्रसादस्य गुणान्तर्भावे पि पृथगुक्ति रोजसि माधुर्ये चा वश्यकत्वेन प्राधान्यात् आवासं आवसत्यस्मिन्नित्यावासः स्थानं अथि करणे घञ् सहृदयजनै र्निपुण्यमातिभिः प्रशस्तहृदयेन सह वर्तत इति सहृदय इति सुबोधिनी सूक्तिविचारदक्षै र्जनैश्च श्रेष्ठं हृदयं हृत्गतं वस्तु गृहो भिप्रायश्च महती बृहती पूजिता च शय्या तल्पं “ पर्यङ्कं शयनं शय्या तल्प उच्यते इति सूत” मित्यभि धानरत्नमाला तस्या माविष्टं शय्या ग्रन्थगुणः तथा आविष्टं च “ शय्या तल्पे ग्रन्थगुणं ” इति वै सुमहिते सर्वैः पूजिते पदे चरणे यस्य यद्वा सुमहिते सुमनोहरे एत त्सर्वाङ्गसौ न्दर्योपलक्षणं “ भृगु स्सुखी कान्तबपुस्सुलोचनः कफानिलात्मा सितवक्रमूर्ध्वज ” इति वराहमिहिरः सुमहितानि तत्प्रसादगुणानि पदानि च यत्र हृद्यं हृदयप्रियं चरितं कर्म यस्य चरित मितिपुत्तं सदासेव्यं सद्भिरासेव्यं अतिवितं कर्मभाभि कृत्यः सदा सर्वस्मिन् काले सर्वैकान्येति दा सर्वस्य स इति सादेशः आदिभि मध्यमे न्तिमे च वय सि व्युत्पत्तिविधाधित्वा त्सरसत्वात् प्रायेण भगवत स्तत्तत्तत्तानां च चरितवर्णनरूपतया परमपुरुषार्थसन्पादकत्वा उच्ये सेव्यं अवश्यं सेवनेयं आपकेकृत्यः काव्यं शुक्रं कविकर्म च स्फुटःस्निग्धबीक्षणोदीकि स्पष्ट आत्मविषयो रागो ज्ञेयो यस्य स्फुटा शृंगारादयो रसा यत्र अत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुद्वयनिः “ अलंकारो य वस्त्वेव शब्दा यत्रा वभास ते प्रधानत्वेन स ज्ञेय शब्दशक्त्युत्तम्वो द्विधा ” ॥४१॥

प्रकृतीत्यादि—प्रकृतिरुच्चिरं स्वतो मनोहरं मारा त्वमीपि दूरं च आरा दूरसमीपयो रित्यमरः अचकमत चकमे कमे रूपसंख्यान मिति च हृषचलं लीया भित्तमरमणीयं श्रेत च निसर्परमंलीयो य हृलीणां स धवल स्मृतः रसो रागः जल उच्ये तर्ष स्फुटः पिपासा च एत उच्यते हेतुः देवयानीप्रेम्णो पि क्वचस्य विद्याका

धवल मधिकतर्षाशारद क्षीरदाग्र्यं
रसरहित मुदारं व्याकुला चातकीव

४२॥

॥ ग ॥ अनन्तर मन्तेवासिसन्तानै निखिलनिगमगमनिपाठनिरतै
स्संख्यावद्भि रप्यसंख्यावद्भिः परिगतपरिसरोभृगुकुलभाग्यां कुरो भा
र्गव दिशप्यान्तरादृष्टचरणसन्दोहसन्दर्शनानानन्धमानमानसो नि
रवद्यया मेधया निखिला मपि विद्या म्मुदा मेधायन्तं सकलसन्देह
पंकविध्वंसिमिजवचनचातुरीविशेषविचनीकस्यमानवदनारविन्द मम
राचार्यनन्दन मिम नन्दनीय न्नद्धा यमध्यापिपत् ॥३॥

दुर्ज्ञानार्थविवोधफुल्लहृदया वृत्तिः कचस्य ऽऽदृता
सै षा सम्यगतुष त्मृगुवरन्त न्देशिकाग्र्य न्तदा ।

मिहेतुभूतत्वा दिद मत्रोक्तम्

॥४२

अनन्तरमित्यादि— कन्तेवासिसन्तानै दिशप्यसमूहैः शयबासेत्यलुक् नि
रमा बेदाः आगमा शशास्त्राणि “ आरंभ स्तूपदेशेऽपि शास्त्रेऽप्यागमेनऽपिचै ” ति
के निपाठः पठनं नीरुदनदेत्यपो विकल्पे घञ् “ निपाठानिपठौ पाठ ” इत्यमरः संख्या
वर्द्धिः पण्डितैः संख्यावान् पण्डितः कवि रित्यमरः असंख्यावाद्धि रियत्तारहितैः अदृष्टच
रस्य भदृष्टपूर्वस्य भूतपूर्वे चरदि ति चरद् नानन्धमानं अत्यर्थे हृष्यत् मेधया धी धीर्
णात्रती मेधे त्यमरः एत च्छ्रूषाश्रवण श्रै व ग्रहण न्धारण न्तथा ऊहाऽपोहार्यविज्ञान
न्तत्वज्ञानं च धीगुणा इत्युक्ताना मन्येषा मप्युपलक्ष्यम् मेधायन्तं आशुगृह्णन्तं कण्वादि
भ्यो यगिति यक् मेधा आशुग्रहण इति कण्वादौ सुष्वातुवृत्तिः चातुरी चातुर्यं विचनी
कस्यमानं अत्यर्थे विकसत् कस गतौ यक् नीग्वञिति नीगागमः नन्दनीय न्नन्दन मिवा
चरन् उपमाना दिति क्यञ् अध्यापिप द्वापितवान् इह्ययने विभाषा लुङ् लृङ्
गिति गाहभावे रूपम् ॥३॥

दुर्ज्ञानेत्यादि.— दुज्ञानः दुःखेन ज्ञायमानः आतो बुजिति क्लेश्ये पुञ्
फुल्लं विकसित आरता अर्चिता अतूतुषत् तोर्पितवती तुष श्रितौ लुङि शिभ्रीति चङ्

वेलातीतरतान्तरेषु युवते स्सद्यो निरुद्योगता

रुन्धे मन्मथपावकेद्धमनसः पुंसो रिरंसा म्पराम् ॥४३॥

॥ ग ॥ तदनु तेन दनुजदेशिकेन निजानुवर्त्तनवरीवृत्त्यमानमो
दया तदीयतनयया देवयान्या च सतत मपि परिलाल्यमानो य मम
माद्य न्नेव विद्याप्रपञ्च मस्मा दधीय न्पञ्चशतहायनी मतिवाह्यांश्च
भूव 65901 ॥ ४ ॥

॥ ग ॥ तदनु कदाचन काव्यकन्यकानियोगात् कान्तारान्तरसञ्च
रसञ्चारितमहितमाहाकुलपालनाकुलो महाकुल स्स महेन्द्रगुरुनन्दन
स्फुटतर मवगताकृतै रवसरप्रतीक्षै स्तत्क्षणाविकस्वरामर्षदीप्राक्षैः
पार्थिकै रायश्शूलिकैः कालव्यालकरालकरवालकराम्बितकरै रसुर
निकरैः करोपकर्षगृहीतो गीर्वाणगृह्य इत्यकृपायमाणैः कृपाणघातं हत्वा

वेला मर्यादा रुन्धे रुणद्धि रुधिं रावरखे स्वरितेत् रिरंसां रन्तु मिच्छां अत्र दृष्टान्तेऽ
लंकारः बलवैधन्येण तोषहेतो वृत्ते विरुद्धस्वभावाया निरुद्योगतया प्रतिषिद्धत्वेनोपा
दाना तस्याऽपि विंशतिविंशतौ दृष्टान्तः तस्याऽपि साधारणधर्मस्याऽपि न केवल
मुपमानोपमेययोः ॥४३॥

* तदन्धित्यादि—निजानुवर्त्तनेन वरीवृत्त्यमानः अत्यर्थं वर्त्तमानः भोदो
यस्याः यन्ता चान् च रीगृदुपधस्येति शीक अप्रमाद्यन् सावधान स्सन् मदी हर्षे
अस्मा दधीयन् आख्यातोपयोग इति पञ्चमी उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याप्रह्वं अधी
यन् अकृच्छ्रेण पठन् इक्षार्यो प्रसन्नकृच्छ्रेणी ति शता पञ्चशतहायनी पञ्चशतं वत्स
रान् अतिवाह्यांश्च भूव अति वाहितवान् ॥४३॥

तदन्धित्यादि—सञ्चरो मार्गः गोचरसञ्चरेति निपातः माहाकुलं गोकु
लं माहाकुलः महाकुलस्या ऽपत्यं महाकुला दित्यण् आकृत मभिप्रायः मृतसञ्जी
वनी जिघृक्ष्वा वीष्पतिसुतस्य विद्यार्थं मागतिः माहाकुलत्वे निरुद्धकर्मणाऽपि गुरुप्रसा
दानाभिसन्धि आकृतावगतौ हेतुः अवसरं प्रतीक्षन्त इत्यवसरप्रतीक्षा इक्षि क्षमिभ्याञ्चे

प्रत्यवयवं शकंलीकृत स्सहसा वृकसमुदायायोदीयमानभोद मदी
यत ॥५॥

विलय न्त न्नयन्तो थ छलयन्तो भृगूद्ग्रहम् ।
कलयन्तः परा म्प्रीति मिलय न्ते निजं ययुः ॥४४॥

याते जीवात्मजाते वन मतिविधुरा भार्गवी मार्गवीथी
दत्ताक्षी साय मेषा धृतकुतुकभरा त म्प्रतीक्ष्यैव तस्थौ ।
गोलां गोप्त्रा वियुक्ता मथ समुपगतां वीक्ष्य सा कातराक्षी
तात न्तातप्यमाना निजहितनिरतं गद्गदां गा मगादीत् ॥४५॥

ति णः विकस्वरः विकसनशीलः स्थेशमसिति वरन् दीप्रे दीपनशीले नमिकंपीति रं
पार्श्वकैः पार्श्वोक्षियवत् कुटिल उपायः पार्श्वे तेना र्था नान्विच्छन्तः पार्श्वकाः पार्श्वेना
न्विच्छतीति कन् आयश्शूलकैः तीक्ष्णोपायोऽयश्शूलंतेना र्था नन्विच्छन्तः आयश्शू
लिकाः अयश्शूलेति ठक् करंभितो युक्तः “ पृक्तः करंभितो मिश्रः च्छुरितो मिलित
स्तया ” इति शब्दरत्नाकरः करोपकर्षे करे उपकृष्य सप्तम्या श्वेति यमुल् गोवर्णिगृणः
देवपक्ष्यः पदास्वै रिति गृहेः क्यप् कृपावन्तो भवन्तः कृपायमाणाः तभ्यो न्ये अकृ
पायमाणा भृशादिभ्य इति कर्मणि क्यङ् कृपाणघातं हत्वा कृपाणेन हत्वा
करणे हन इति यमुल् कषादिध्विति तस्थैव धातो रनुप्रयोगः समुदय
स्समूहः ॥५॥

विलयमित्यादि.—विलय मन्तं ली द्रवीकरणे एरन् च्छलयन्तः च्छं
च्छेदने च्छति च्छिनन्ति धर्मांथानुसारिणं मार्गं मिति च्छद्य तत् कुर्वन्ती ति च्छल
यन्तः कलयन्तः प्राप्नुवन्तः कल गतां संख्यानेच ॥४४॥

यातइत्यादि.—मार्गवीथीति अत्र वीथीशब्देन पक्वित्वाचकेन मार्गस्य
शब्दायतत्वं लक्ष्यते तं प्रतीक्षत इति तत्प्रतीक्षा टाप् गोलां गोसमूहं खलुगौरथादि
विलकच्यव श्वेति त्रः गोप्त्रा पालकेन तातप्यमाना अत्यर्थं तापयुक्ता तप सन्ताप
वन्ता च्छान्त् गद्गदां स्सन्निताक्षरां ॥४५॥

धातो कर्मायं च गवाः सन्नाय तात
ना गा त्कञ्च स्त तु यत्तं सन्नाय स्तन्नायात् ।

हा हन्त हन्त कि मिय न्नामसा विद्यन्तः
माहृष्वतीय मयते क्षत्रवी क्षणेन

भुक्ता ता न्दुअवां गा म्भृत इति मृतसजीवनीविद्यया च
शिष्याणां माजुहाव त्रिषस्रगुरुसुतं भार्गवो भर्गधाम्नी ।
मित्वा मित्वा वृक्षाणां मम जडरतल म्पूर्वव त्पूर्णाकायो
जीव जीवात्मजो सौ सखि निजगुरो रप्रतः प्रादुरासीत् ॥४॥

तदनु गुरुभरणपरिभरणप्रणयविद्यया सौ शिष्यतदनु रुहेणा कुरुणा
भारेणैव गुरुणा मुना प्रतिपादितप्रमाणो ह मिति संस्वरभिसुस्वरभक्ति
भारभरितान्तरंगो मुहुर्मुहु रमु म्भ्रसुभरभेभरसपरिभ्राण भ्राणं
सीत् ॥६॥

यातश्चत्वादि.—यनाय वने यातः गत्वर्षेति चतुर्थी सः तेन नीतः
समजः गोगणः तु अजगतिक्षेपणयोः ससुषी रज इत्यप् समागात् सस्मदायतः ।
द मत्र हेतुः कः हाहन्तहन्तेति विद्याश्रयिष्ये पथि केना पि हेतुना विकल्पितः
मायात्पति चेत्यत्राह तमसैस्त्रादि आबुध्वती तिरोहधाना अयेते अय पय दती
न वेधेन कन्धापायसंकाविष्टयेन मिश्रायते वेगातिशयवत्प्रतीतिः ॥

अस्वैर्यत्रादि.—दुर्भावां दुःखेन मृतमार्गा जीवनीविद्यया जाजुहाव सा
नासबुक्त नान्मन्त्रं उपतल्लितवाह इत्यर्थः शिष्याणां मायं अनेन वास्तव्यादिना
उक्तः सिद्धयस्तुष्टुव मित्त्रमेव प्रोक्तव्योक्तव्येति वा तस्य प्रभुमीश्वरीयत्वं मुक्तं च
प्रतिपत्त्येन कुतोऽयं प्रप्रतिपत्त्येवमिभरतीति प्रादुरासीत् प्रभुर्भूत् ॥६॥

* तदनुभिर्यत्रादि.—दुर्भरकपरिभरणप्रणय विद्यया सौ शिष्यतदनु रुहेणा कुरुणा
तीचा तदनुभिर्यत्र कः सनेपुत मित्त्रक वा इति नान्यविद्यया उपतल्लितवादिना
उक्तः सान्नायकान्तरंगो मुहुर्मुहु रमु म्भ्रसुभरभेभरसपरिभ्राण भ्राणं
सीत् ॥६॥

